

**QABIYYEE LAFAA FAAYIDAA UUMMATAATIIF GADI-
LAKKISIISUUN WAL-QABATANII RAKKOOWWAN JIRAN:
HAALA QABATAMAA NAANNOO OROMIYAA¹**

Alamaayyoo Waggaarii Nadhaa*

ABSTRACT

This article explores legal as well as execution problems relating to the process of rural and urban land expropriation in Oromia regional state. And, it found that expropriation process in Oromia is encircled by execution as well as legal problems. Weak administration of public purpose, poor notification system, lack of advance payment of full compensation, lack of having uniform valuation methods and grievance handling mechanisms and poor rehabilitation works are among the major execution problems existing in the region. Among legal problems, insufficiency of displacement compensation stipulated under expropriation proclamation, vagueness of the expropriation proclamation on jurisdiction of courts and administrative tribunals, non-existence of directive which provides procedure for entertaining grievances in administrative tribunal and working procedure for valuating committee are the major ones. Accordingly, amending the expropriation proclamation and enacting necessary directive as well as providing training for participants in expropriation process is necessary to ensure a decent expropriation process.

*LL.B (Yunivarsiitii Maqalee); Kaadh.LL.M(Yunivarsiitii Jimmaa); Abbaa Alangaa Waajjira Galii, Abbaa Seeraa, fi Pireezidaantii Mana Murtii Aanaa ta'uun kan tajaajilee fi yeroo ammaa ILOQHQS^otti Qorataa Seeraa; Teessoon Imeelii: wagari9@gmail.com

¹ Bara bajataa 2006 qorannoowwan ILOQHQS^on gaggeeffaman keessaa tokko mata duree 'Rakkoowwan Qabiyyee Lafaa Faayidaa Uummataatiif Gad-Lakkisiisuun Wal-Qabatanii Jiran: Haala Qabatamaa Naannoo Oromiyaa' jedhu dha. Barruun kunis qorannoo kanarraa gabaabbatee kan fudhatame dha. Odeeffannoon qorannichaa mala iddattoo kaayyeeffataan fayyadamuun godinaalee Oromiyaa jahaa (Shawaa Bahaa, Wallagga Bahaa, Shawaa lixaa, G/A/O/N/Finfinnee, Shawaa Kaabaa fi ArsiiLixaa);aanaalee godinaalee kana jalatti argaman kudha lamaa, fi Naannoo irraa waliitti qabameera. Haaluma kanaan, bar-gaaffiin 83, af-gaaffiin 136, hooggantoota fi ogeessota qabiyyee gad-lakkisiisuu irratti hojjatanii fi seektaroota garagaraa keessa jiranirraa kan waliitti qabame yoo ta'u; dabalataan, galmeewwan manneen murtii, murtii argatan 40 sakatta'ameera. Odeeffannoon funaanamees mala akkamtaan/qualitatively/xiinjalameera. Qorannichis qooda-fudhatootni bakka argamanitti Workishooppiif dhiyaatee yaada hirmaattotaatiin akka gabbatu ta'eera. Kana malees, bu'aan qorannoo kanaa Woorkishooppii biyyooleessaa 'National Workshop on Expropriation of Land and Valuation and Compensation Practice in Ethiopia' jedhu irratti dhiyaateera.

SEENSA

Mirgoota namummaa sanadoota addunyaa adda addaa keessatti beekantii argatan keessaa tokko mirga qabeenyaa ti. Mirgi kunis mirgoota hedduu kan akka mirga abbaa qabeenyummaa, mirga abbaa qabiyyummaa, mirga fayyadamuu fi bu'aatti gargaaramuu fi kkf of keessatti kan haammatu dha. Waantota mirgi kun irratti hojiirra oolu keessaa tokko lafa dha. Itoophiyaa keessattis ta'e biyyoota guddachaa jiran biroo baay'ee keessatti jireenyi hawaasaa lafa irratti kan hundaa'e dha. Kanummarraa ka'uun heerri RDFI lafti qabeenya waliinii mootummaa fi uummattotaa akka ta'e tumeera. Kanaaf, sadarkaa fedaraalaa fi naannootti sirni itti fayyadama lafaa bu'a-qabeessa ta'e akka jiraatu labsiiwwan, danbiwwanii fi qajeelfamootni garagaraa bahanii jiru. Seerotni kunis namni dhuunfaan lafa irratti mirga abbaa qabeenyummaa qabaachuu akka hin dandeenye tumaniiru. Kanaaf, mirgi namni dhuunfaa lafa irratti qabaachuu danda'u mirgoota biroo mirga abbaa qabeenyummaa irra kan dhiphatu dha. Mirgootni kunis mirga lafa isaarratti umurii guutuu fayyadamuu, dhaalaan dabarsuu, kireessuu, fi kkf dha.

Abbaan qabiyyee lafaa, lafa isaarratti mirgi umurii guutuu fayyadamuu kan kennameef ta'us, mirgi kun daangaa mataa isaa kan qabu dha. Mootummaan qabiyyee lafaa nama tokkoo dantaa uummataatiif oolchuuf yeroo barbaade mirgi umurii guutuu faayyadamuu abbaa qabiyyee sanaa akka addaan citu taasisuu danda'a. Haata'uuti, mirga abbaa qabiyyummaa lammiileen lafa irratti qaban kabachiisuudhaaf yeroo qabiyyeen lafaa dantaa uummataatiif akka gadi-lakkifamu ta'u adeemsi hordofamuu qabu labsiiwwan, danbiwwanii fi qajeelfamoota adda addaa keessatti tumamee jira. Kana malees, qaamoleen adda addaa adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu keessatti gahee taphachuu qabanis seerota kanneeniin teechifamaniiru.

Naannoo Oromiyaa keessatti investimantii fi hojii misooma adda addaatiif lafti magaalaa fi baadiyyaa akka gadi-lakkifamu ta'aa kan jiru yoo ta'ellee, adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu hangam akkaataa seerota keenya keessatti teechifameen raawwatamaa akka jiruu fi qaamoleen garagaraa itti-gaafatamummaa isaanirratti gatame hangam bahaa akka

jiran yeroo yeroodhaan sakatta'aa adeemuun tarkaanfiiwwan sirreeffamaa fudhachaa adeemuun barbaachisaa dha. Barruun kunis hanqinaalee gama kanaan jiraniif yaadota furmaataa kan agarsiisuu dha. Kana galmaan gahuufis kutaa saditti qoodamee dhiyaateera. Kutaan duraa, maalummaa qabiyyee gadi-lakkisiisuufi muuxannoo biyyoota muraasaa sakatta'uun agarsiisuuf kan yaalu dha. Kutaan lammataa, adeemsaalee qabiyyee gadi-lakkisiisuu seerota sadarkaa fedaraalaa fi naannoo Oromiyaatti tumamanii jiran sakatta'uun qabatamaan hangam hojiirra oolaa akka jiran kan xiinxalu dha. Kutaan sadaffaa fi inni xumuraa, yaada guduunfaa fi furmaataa kan kaa'u dha.

1. QABIYYEE FAAYIDAA UUMMATAAF GADI-LAKKISIISUU: SEENAA GUDDINAA, MAALUMMAA FI MUUXANNOO BIYYOOTA MURAASAA

1.1. SEENAA GUDDINAA

Adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu hojmaata bara dheeraa lakkoofsisee fi qaroomina Giriikootaa fi Roomaanota duriirraa eegalee kan beekamu dha.² Adeemsi haala kanaan biyyoota kana keessatti eegalame biyyoota Awuuroppaa fi Ameerikaa biroo keessattis babal'achuu danda'eera.³ Sirnoota durii keessatti adeemsi qabiyyee gadi-lakkisuun seeraan beekanti argatee adeemsa seeraan taa'e kan hordofe osoo hin ta'iin hanqinoota baay'ee kan of keessatti qabu dha.⁴ Haata'u malee, adeemsi haala kanaan eegalame yeroodhaa gara yerootti fooyya'insa taasisaa deemee haala amma irra jiru kanarra gahuu danda'eera. Addunyaa yeroo ammaa jirtu keessatti, biyyootni hedduun faayidaa dhuunfaa hoggantootaaf osoo hin ta'iin, dantaa uummata isaanitiif dursa kennuu jalqabaniiru. Kanarraa kan ka'e adeemsa isaanii seeraan daangeessuu fi qabiyyee gadi-lakkisiisuu duraa fi booda adeemsa hordofamuu qabu seera isaanii keessatti tumuun hojiirra akka oolu taasisaa jiru.

² Dani'el Woldegebiriel Ambaye, Land Valuation for Expropriation in Ethiopia: Valuation methods and adequacy of compensation, F3. Kan argamu: http://www.fig.net/pub/vietnam/papers/ts04c/ts04c_ambaye_3753.pdf; gaafa 09/07/2006 kan ilaalame.

³ Akkuma lak. 2^{ffaa}

⁴ Olitti Yaadannoo 2^{ffaa}, F38.

Haalli qabatamaa biyya keenyaas kanarraa adda miti. Akkuma biyyoota kaanii adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu sirnaawaa fi adeemsa seeraa kan hordofe hin turre. Akka biyya keenyaatti, sadarkaa seeraatti adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu beekamtii kan argate bara mootummaa Miniliki II yoo ta'u, seerichi adeemsaalee hordofamu qaban hunda tarreessuu baatus akka waliigalaatti deeggarsa seeraa akka qabaatu taasiseera. Adeemsi haala kanaan eegalame boodarra ulaagaaleen gurguddoo adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu keessatti barbaachisoo ta'an heera biyyattii dabalatee labsiiwwan, danbiiwwanii fi qajeelfamoota garagaraa keessatti akka hammatamu karaa saaqeera.⁵

1.2. MAALUMMAA QABIYYEE GADI-LAKKISIISUU

Adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuutiif barreeffamootni garagaraa hiika adda addaa yeroo kennan ni mul'ata. Yaadrimee kanaaf hiikaan bal'aan kenname tokko gochaan kamiyyuu mootummaan yeroo nagaas ta'e yeroo waraanaa qabeenya dhuunfaa faayidaa uummataaf oolchuuf fudhatu akka qabiyyee gadi-lakkisiisuutti kan lakka'u dha.⁶ *John Lewis* yaadrimee qabiyyee gadi-lakkisiisuu yeroo ibsu, "*The right or power of a sovereign state to appropriate private property for particular use for the purpose of promoting the general welfare*"⁷ jechuun kaa'eera. Kunis mootummaan hojii faayidaa uummataa waliigalaaf jecha qabeenya dhuunfaa namootaa akka mirgaatti fudhachuu kan danda'u ykn fudhachuuf aangoo kan qabu ta'uu isaa kan ibsu dha.

Guuboon jechoota seeraa *Black's Law*, yaadrimee qabiyyee gadi-lakkisiisuu '*A governmental taking or modification of an individual property right especially by eminent domain or condemnation*'⁸ jechuun hiikeera. Kunis mootummaan mirga qabeenya dhuunfaa (mirga abbaa qabiyyummaa, qabeenyuummaa fi kkf) hojii uummataaf jecha akka

⁵ *Olitti Yaadannoo Iffaa, F45.*

⁶ Belachew Yirsawu, Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia, Doctoral Thesis in Real Estate Planning, Royal Institute of Technology, F13 (Unpublished). Kan argamu: http://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/columncontent/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%0main%20text.pdf

⁷ *Olitti Yaadannoo Iffaa, F39.*

⁸ Bryan A. Garner, *Black's Law Dictionary*, 7th edition, West Group, St. Paul, Minn, 1999, F602.

addaan citu taasisuu kan danda'u ta'uu agarsiisa. Guuboon kun dabalataan gaalee '*eminent domain*' jechuun hiikkoo armaan olii keessatti ibsame yeroo ibsu '*the inherent power of governmental entity to take privately owned property especially land and convert it to public use, subject to reasonable compensation for the taking*'⁹ jechuun teechiseera. Kunis, qabiyyee gadi-lakkisiisuun aangoo mootummaa akka ta'ee fi mootummanis hojii uummataaf yoo barbaade lafa nama dhuunfaan qabamee jiru beenyaa madaalawaa kaffaluun fudhachuu kan danda'u ta'uu isaa kan ibsuu dha.

Kanaaf, hiikkoowwan qabiyyee gadi-lakkisiisuuf guuboo jechootaa fi ogeessotaan kennaman armaan olii irraa akka hubatamutti qabiyyee gadi-lakkisiisuun adeemsa qabiyyee ykn qabeenya dhuunfaa faayidaa uummataatiif karaa mootummaa beenyaa madaalawaa ta'e kaffaluun raawwatamu dha.

1.3. MUUXANNOO BIYYOOTAA

Qabiyyee gadi-lakkisiisuun biyyoota adda addaa keessatti gaggeeffamaa kan jiru dha. Qorannoon kun hojimaata akka naannoo keenyaatti jiru seerota naannoo keenya irratti raawwatiinsa qaban waliin xiinxaluun rakkoowwan jiran kan adda baasu ta'us, adeemsa akka naannoo keenyaatti gaggeeffamaa jiru xiinxaluuf akka nu gargaaru biyyoota adda addaa keessatti haalli qabiyyeen itti gadi-lakkifamu maal akka fakkatu gabaabinaan ilaaluun barbaachisaa dha. Haaluma kanaan, biyyoota sirna seeraa kooman loow hordofan keessaa muuxannoo Afrikaa Kibbaa, biyyoota sirna siivil loow hordofan keessaa immoo muuxannoo Kaanaadaa fi Chaayinaa ilaalla.

1.3.1. Muuxannoo Afrikaa Kibbaa

Biyyoota adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuuf beekamtii seeraa kennan keessaa tokko Afrikaa Kibbaa ti. Heerri biyyattiis, qajeeltoowwan waliigalaa adeemsi kun itti gaggeeffamu kaa'eera. Qajeeltoo waliigalaa heeraa irratti hundaa'uun adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu maal ta'uu

⁹Akkuma lak.7ffaa, F541.

akka qabu seerri bu'uura heeraatiin tumamee fi Seera Qabiyyee Gadi-lakkisiisuu/*Expropriation Bill*/ jedhamuun beekamu bal'inaan ibsa itti kenneera. Adeemsaalee fi ulaagaaleen gurguddoo qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatee seera kana keessatti tumamanii jiran akka armaan gadiitti kan ilaalamani dha.

1.3.1.1. Faayidaa Uummataa

Qabiyyee fi qabeenya gadi-lakkisiisuun kan danda'amu qabeenyii fi qabiyyeen sun faayidaa uummataa olaanaaf yoo barbaadame qofa akka ta'e heerri biyyatti tumee jira. Yaadni kunis seensa seera qabiyyee gadi-lakkisiisuu biyyattii keessatti ibsameera. Sirnoota darban keessatti lammileen biyyattii loogii isaan irratti taasifamaa tureerraa kan ka'e qabeenya uumamaa biyyattin qabdurraa qixa barbaadamuun fayyadamoo waan hin taaneef lammiin hundi qabeenya uumamaa biyyattiin qabdurraa fayyadamaa akka ta'u qabiyyee lafaas ta'e qabeenya biroo kamuu gadi-lakkisiisuun faayidaa uummataaf akka ta'etti kan lakkaa'amu ta'uu tumeera.¹⁰ Dabalataan, bulchiinsa lafaan wal-qabatee lafti hojiiwwan misoomaa kan akka sararoota bishaanii fi ibsaa; akkasumas, kuusaa humna ibsaaf oolu faayidaa uummataaf akka ta'eetti fudhatama.¹¹ Kanaaf, akka muuxannoo biyya kanaatti laftis ta'e qabeenyi biroo hojiiwwan armaan olitti ibsamaniif yoo fudhatamu faayidaa uummataaf akka ta'eetti fudhatama.

1.3.1.2. Qorannaa fi Haala Odeeffannoo Waa'ee Qabiyyee Gadi-lakkifamuu Itti Sassaabamu

Adeemsi biroon akka biyya kanaatti gaggeefamu waa'ee qabiyyee gadi-lakkifamuu qorannoo gaggeessuu fi odeeffannoo sassaabuu dha. Yaadni kunis abbaan taayitichaa odeeffannoo waa'ee qabiyyee gadi-lakkifamuu walitti qabuuf dirqama kan qabu ta'uu kan agarsisuu dha. Kunis namootni qabiyyee fi qabeenya irratti mirga qaban yoo jiraatan qaamolee bulchiinsa lafaa naannoo sana jiranirraa qulqulleessuu kan gaafatu

¹⁰ South Africa Expropriation Bill, Chapter 4, Art. 10(b). Kan argamu: www.ghostdigest.co.za/articles/the-new-expropriation-bill-/54379; gaafa 24/06/06 ALI tti kan ilaalame.

¹¹ *Akkuma lak. 10^{faa}.*

dha.Dabalataan, beeksisa kennuun dura, abbootii qabiyyee lafa gadi-lakkisan barreeffamaan waamuu fi dubbisuu of keessatti kan haammatu dha. Qaamni qorannoo gaggeessu haayyama abbaa taayitichaatiin abbootii qabiyyee yookiin bakka bu'oota seeraa isaanirraa ragaawwan hanga beenyaa shallaguuf gargaaran walitti ni qaba. Kunis boodarra shallaggii beenyaa taasifamuuf kan gargaaru dha.¹²

1.3.1.3. Beeksisa

Beeksisni kennamu gosa lama kan qabu dha. Isaanis, beeksisa yaada qabiyyee gadi-lakkisiisuu/intention to expropriate/ fi beeksisa gadi-lakkisiisuu/notice of expropriation/ dha. Beeksisa yaada qabiyyee gadi-lakkisiisuu jechuun qorannaa gaggeeffameen abbaan taayitichaa qabiyyee gadi-lakkisiisuu yoo barbaade abbaa qabiyyichaa fi bulchiinsa lafaa naannoo sana jiru barreeffamaan dhimmicharratti deebii akka kennan kan itti beeksisu dha.¹³ Beeksisni kennamu abbaan taayitichaa qabiyyee ibsame gadi-lakkisiisuuf fedhii kan qabu ta'uu, ibsa qabiyyee gadi-lakkifamuu, hanga beenyaa kaffalamuu fi akkaataa beenyaan kun itti shallagame, qabiyyee gadi-lakkifamurratti qaamni komii qabu guyyoota digdamii lama keessatti abbaa taayitichaa biratti komii isaa dhiyeessuu kan danda'u ta'uu kan ibsu dha.¹⁴ Qaamni hanga shallaggii fi fedhii abbaan taayitichaa qabiyyee gadi-lakkisiisuuf qaburratti komii qabu barreeffamaan komii isaa abbaa taayitichaaf dhiyeessuu qaba. Abbaan taayitichaas qaama komii qabu waamuun dhimma isaa jaarsummaan ilaala. Yoo waliigalteerra gahamuu baate, abbaan taayitichaa qabiyyee gadi-lakkisiisuuf yookiin dhiisuu isaarratti murtii kennuu qaba.

Beeksisni gosti lammaffaa beeksisa qabiyyee gadi-lakkisiisuu yoo ta'u, kunis bu'uura armaan olitti ibsameen abbaan taayitichaa qabiyyee gadi-lakkisiisuuf yoo murteesse, itti aansuun abbaa qabiyyichaaf beeksisa qabiyyee gadi-lakkisiisuu kennuu kan qabu ta'uu kan agarsiisu dha. Beeksisni haala kanaan kennamus guyyaa qabiyyeen gadi-lakkifamu, guyyaa beenyaan kaffalamu, guyyaa beekisisicharratti ibsameen abbaan

¹²Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Kwt. 10(1).

¹³Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Kwt. 11.

¹⁴Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Kwt. 12(4).

qabeenyummaa gara abbaa taayitaatti kan naanna'u ta'uu fi yoo abbaan qabiyyee hanga beenyaa ibsamerratti waliigaluu baate hanga beenyaa inni barbaaduu fi akkaataa itti shallage ibsu akka qabu ni agarsiisa.¹⁵

1.3.1.4.Hanga Beenyaa fi Haala Shallaggii Isaa

Haala shallaggii fi kaffaltii beenyaa ilaalchisee abbaan taayitichaa gatii gabaa irratti hundaa'uun beenyaan madaalawaa fi haqa-qabeessa ta'e namootaaf akka kaffalamu mirkaneessuuf dirqama qaba. Kana gochuufis dhimmootni ilaalamu qaban yeroo ammaa kana qabeenyichi maaliif tajaajilaa akka jiru adda baasuu, gatii gabaa meeshichaa, haala argannaa, kaayyoo gadi-lakkisiisuu fi gorsa boordii ilaalcha keessa haala galcheen tilmaamamuu qaba.¹⁶ Kunis kan agarsiisu, akka waliigalaatti beenyaan kaffalamu gabaa yeroo ammaa qabeenyicha bituuf barbaachisurratti kan hundaa'u ta'uu dha.

1.3.1.5. Gahee Mana Murtii

Jalqabarratti qabiyyee faayidaa uummataaf gadi-lakkisiisuun gahee hojii qaamolee bulchiinsaa akka ta'e seerichi ni ibsa. Haata'u malee, manni murtii hojii qaamolee bulchiinsaa keessa deebiin/review/ ilaalu ni danda'a.¹⁷ Akka muuxannoo Afrikaa Kibbaatti manni murtii aangoo keessa deebii qabuun murtii qaamolee bulchiinsaa yeroo ilaalu, qaamni sun dhimma sana ilaaluuf aangoo kan qabu ta'uuf dhiisuu isaa; adeemsi hordofame haqa-qabeessa ta'uu isaa; dogoggorri seeraa kan jiru ta'uu isaa fi kkf ilaalu dabalata.¹⁸ Dabalataanis manni murtii hanga, yeroo fi haala kaffaltii beenyaa irratti murtii kennuu danda'a.

1.3.2. Muuxannoo Chaayinaa

Biyyoota guddina diinagdeen fooyya'iinsa olaanaa agarsiisan keessaa tokko biyya Chaayinaa dha. Jireenyi hawaasa biyyattii bal'inaan qonna irratti kan hundaa'e ture waan ta'eef, mootummaan biyyattii guddina

¹⁵ *Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Kwt. 12(17).*

¹⁶ *Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Chapter 5, Kwt. 15(3).*

¹⁷ *Olitti Yaadannoo 10^{ffaa}, Chapter 6, Kwt. 24(2).*

¹⁸ South African Administrative Justice Act No. 20853, Art .6. Kan argamu: http://www.saflii.org/za/legis/num_act/poaja2000396.pdf; kan ilaalame, Muddee 2006.

diinagdee biyyattii dhugoomsuu keessatti gaheen qotee-bultootni qaban olaanaa ta'uu hubachuun xiyyeeffannoo barbaachisaa kenneefii jira.¹⁹ Chaayinaa keessatti babal'achuu magaalootaa fi piroojaktoota gurguddoo irraa kan ka'e hojiiwwan kanneen haala qajeelaa ta'een gaggeessuuf heera biyyattii fi seera bulchiinsa lafaa biyyattii keessatti qajeeltoowwanii fi adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu ifatti akka tumamu ta'eera. Qabiyyee seerota kunneenii akka itti aanutti gaggabaabsuun ilaaluun gaarii ta'a.

1.3.2.1. Faayidaa Uummataa

Qabiyyeen dhuunfaa yookiin waliinii kan gadi-lakkifamu faayidaa uummataaf yoo ta'e qofa akka ta'e qajeeltoo fudhatama argate dha. Biyya Chaayinaa keessattis ulaagaan kun heera biyyattiirraa kaasee seeroota biroo, fakkeenyaaf, seera bulchiinsa lafaa fi seera qabeenyaa fa'a keessatti qabiyyee gadi-lakkisiisuuf akka ulaagaatti taa'eera.²⁰

1.3.2.2. Beenyya fi Haala Shallaggii Isaa

Akka muuxannoo Chaayinaatti, hangi shallaggii beenyaa seera bulchiinsa lafaa keewwata 47 jalatti tumamee jira. Bu'uura kanaanis beenyaan namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisaniif kaffalamu beenyaa kaffaltii gatii lafaa/land compensation fees/, kaffaltii irra deebisanii ijaaroo/resettlement fee/ fi kaffaltii ashaakiltii fi waantoota lafarratti hojjataman kan dabalatu akka ta'e seerri kun ni kaa'a. Beenyaa bu'uura kanaan kaffalamu keessaa kan qotee bulaa dhuunfaaf kaffalamu kaffaltii irra deebisanii ijaaroo fi kaffaltii ashaakiltiiwwaniif waantota lafaan wal-qabatanii ijaaramanii qofa dha.²¹ Kaffaltiin beenyaa lafaa /land compensation fees/ qotee bultootaaf kallattiin kan kaffalamu osoo hin taane, qaama '*Rural Collective Economic Organization*' jedhamuuf kan kaffalamu dha. Kunis lafti baadiyyaa qotee bultootaan waliin qabamee kan jiru waan ta'eefi dha. Tumaan seerichaa kun beenyaan akkaataa kamiin shallagamuu akka qabus ni ibsa. Beenyaan qabiyyee lafaa kan shallagamuu qabu bu'aa lafichi waggoottan sadan darbaniif kenne giddu-

¹⁹ Xuenzi Zhong, Expropriating land for Public Purpose: What Can China Learn from Canada, F 3. (Kan hin maxxanfamiin)

²⁰ Id., F 31.

²¹ *Ibid.*

galeessi isaa fudhatame waggaa 4-6 tiif baay'atee kan kaffalamuu yoo ta'u, kaffaltiin irra deebisanii ijaaruu/resettlement/ bu'aa waggaa lafichi kennu waggaa 4 hanga 6'tiin baay'isuun kan kaffalamuu dha. Haata'u malee, kaffaltiin kun bu'aa giddu-galeessaa kan waggoota sadan darbanii waggaa 15'niin baay'isuun argamu caaluu hin qabu. Beenyaan bu'uura armaan oliitiin erga shallagamee booda maallaqaan (in cash) kaffalama.²²

1.3.2.3. Sirna Komiin Itti Keessumaa'u

Akka biyya Chaayinaatti komiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuun wal-qabatanii ka'an keessummeessuuf aangoo kan qaban qaama bulchiinsaa /administrative tribunal/ ti. Kunis, manneen murtii komii qabiyyee gadi-lakkisiisuun wal-qabatanii ka'an akka hin keessummeessine seeraan kan daangeeffaman ta'uu agarsiisa. Yoo falmiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatee ka'e, adeemsi jalqabaa qaamoleen waliitti bu'an karaa hooggantoota uummataa naannoo sanii /local people government/ biratti dhiyaachuun dhimma isaanii jaarsummaan akka ilaalan ni taasifama. Qaamoleen walitti bu'an kunis adeemsa kanaan walitti bu'iinsa isaanii furuu hin danda'an yoo ta'e, gara mana murtii deemuun osoo isaan hin barbaachisiin qaama qabiyyee gadi-lakkisiisuu mirkaneesse biratti dhiyaatu. Qaamni kunis dhimmicharratti falmii gaggeessuun murtii ni kenna. Haata'uuti, falmiin haala kanaan gaggeeffamu adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu kan gufachisu miti. Kanaaf, akka biyya Chaayinaatti sababa falmiif jecha haalli adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu itti dhorkamu hin jiru jechuu dha. Dabalataan komiin mana murtii dhaquu baatus sadarkaa lamaan qaamolee bulchiinsaa biratti kan ilaalamu dha.²³

1.3.3. Muuxannoo Kaanaadaa

Adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuun biyyoota muuxannoo gaarii qabaniin fi qotee bulootni isaaniis bu'aa qabiyyee gadi-lakkisiisuu irraa argataniin fayyadamoo ta'an keessaa biyyi Kaanaadaa ishee tokko dha.²⁴

²² *Ibid.*

²³ *Id, FF39- 40.*

²⁴ *Id, F4.*

Sirna bulchiinsa lafaa biyya kanaa yeroo ilaallu abbaan qabeenyummaa lafaa mootummaa, dhaabbattootaa fi namoota dhuunfaan kan qabame dha. Lafti qaamolee kanaan kan qabamee jiru ta'us, mootummaan faayidaa uummataatiif jecha dhaabbattootaa fi namoota dhuunfaarraa qabiyyee lafaa yeroo itti fudhatu ni mul'ata. Dabalataan, mootummaan feederaalaa lafa feedaraala jala jiru kan bulchu yoo ta'u, mootummaan naannoolee ammoo lafa sadarkaa naannootti jiru bulchu.²⁵

Akka heera biyya kanaatti, naannooleen seera fi dambii mataa isaanii baasuu danda'u jechuun waan aangeesseef mootummootni naannoolee seera qabiyyee gadi-lakkisiisuu /expropriation act/ mataa isaanii baafatanii qabu. Seerota naannooleen dhimma qabiyyee gadi-lakkisiisuurratti baasan keessaa akka fakkeenya gaarii kan ta'u seera naannoo Ontariyoo ti.²⁶Naannooleen biyyattii keessa jiran biroos seera kana akka fakkeenyaatti fudhachuun seera qabiyyee gadi-lakkisiisuu kan tuman waan ta'eef muuxannoo biyya kanaas seera kanarratti hundaa'uun kan ilaallu ta'a. Seerri kunis adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu bakka gurguddaa lamatti qooduun kan ilaalu dha. Isaaniis: adeemsa qabiyyee gadi-lakkisuun dura jiruu fi booda raawwatamu dha.

1.3.3.1. Adeemsa Qabiyyee Gadi-lakkisiisuun Dura Jiru

Adeemsi kun adeemsaalee xixiqqaa kan akka beeksis kennuu, komiiwwan yoo jiraatan dhaggeeffachuu fi qabiyyee gadi-lakkifamu galmeessuu jedhan of keessatti kan haammatu dha. Beeksisni adeemsa qabiyyee gadi-lakkisuun dura kennamu beeksiisa yaada qabiyyee gadi-lakkisiisuu/intention to expropriate/ kan jedhamu dha. Kunis qaamni qabiyyee gadi-lakkisiisu pilaanii qabiyyee gadi-lakkisiisuu qaama dhimmi ilaalu biratti erga galmeessisee booda, guyyoota soddoma keessatti abbaa qabiyyeetiif beeksis kennuun isarraa kan eegamu ta'u kan agarsiisuu dha.

Adeemsi lammaffaan, mormiin yoo jiraate adeemsa mormiin itti dhagahamuu fi qulqullaa'uu dha. Kunis, abbaan qabiyyee bu'uura armaan

²⁵ *Id, F40.*

²⁶ *Ibid.*

olitti ibsameen beeksisni kennameef guyyaa beeksisni isa gahee kaasee guyyoota 30 keessatti komii isaa ministeera qabiyyee gadi-lakkisiisuu mirkaneesse biratti dhiyeessuu danda'a. Ministeerri qabiyyee gadi-lakkisiisuu komiin isaaf dhiyaate komii ka'erratti falmii ni taasisa. Haata'uuti, kun kan raawwatamu abbaan qabiyyee falmiin akka gaggeeffamu yoo gaafate qofa dha. Falmiin gaggeeffamus kan xiyyeeffatu qabiyyee gadi-lakkisiisuun kun haqa qabeessa ta'uu fi kaayyoo yaadame kan galma geessisu ta'uuf dhiisuu isaarratti dha. Kanaafiis abbaan qabiyyee fi qaamni qabiyyee gadi-lakkisiisus ragaa yaada isaanii mirkaneessuu danda'u akka dhiyeessan ni haayyamamaaf Adeemsa kanas kan raawwachiisu gama minsteeraatiin qaamni '*Inquiry Officer*' jedhamu ni mudama. Qaamni kunis garee bitaa fi mirgaa ni falmiisisa akkasumas ragaa ni dhagaha. Gareen bitaa fi mirgaas ragaa isaanii gaaffii dursaa gaafachuu akkasumas ragaa garee biroo amoo gaaffii qaxxaamuraa gaafachuu danda'u. Kunis, adeemsi qaama bulchiinsaa kana biratti gaggeeffamu akkuma mana murtii ta'uu isaa kan agarsiisuu dha.²⁷

Adeemsi gochaa qabiyyee gadi-lakkisiisuun dura raawwatamu inni sadaffaan pilaanii qabiyyee gadi-lakkisiisuu mirkaneessuu dha. Ministeerichi erga falmii gaggeesse booda qabiyyeen akka gadi-lakkifamu yoo murteesse qaama qabiyyee lafaa galmeessu '*Land Registry Office*' jedhamu biratti pilaanii qabiyyee gadi-lakkisiisuu mirkanaa'e /approved plan/ galmeessisuu qaba.

1.3.3.2. Adeemsa Qabiyyee Gadi-lakkisiisuun Booda Raawwatamu

Adeemsa kana keessattis adeemsaaleen gurguddoon lama ni raawwatamu. Isaaniis, beeksisa gadi-lakkisiisuu kennuu fi beenyaa sirrii ta'e kaffalchisuu kan jedhamani dha. Adeemsi inni duraa, beeksisa gadi-lakkisiisuu yoo ta'u, kunis abbaan qabiyyee fi qaamni gadi-lakkisiisuu hanga beenyaarratti yoo waliigaluu baatan shallaggii gaggeessuun

²⁷Raymond G. Colautti, A primer on expropriation in Ontario, F6, (Kan hin maxxanfamne). Kan argamu:http://colauttilaw.com/Publications_files/A%20PRIMER%20ON%20EXPROPRIATIONS%20IN%20ONTARIO.pdf; gaafa 09/07/2006 ilaalame.

kaffaltii beenyaa murteessuun beeksisa kennamu dha. Adeemsa armaan olitti ibsameen pilaaniin qabiyyee gadi-lakkisiisuu galmaa'ee guyyoota 30 jiran keessatti hanga beenyaarratti abbaan qabiyyee fi qaamni gadi-lakkisiisuu yoo waliigaluu baatan ministeerri qabiyyee gadi-lakkisiisuu qaamolee lamaaniif beeksisa ni kenna.²⁸ Beeksisa qabiyyee gadi-lakkisiisuu kennuun qaamni shallaggii gaggeessu qabiyyee gadi-lakkisiisuuf haayyama abbaa qabiyyee lafaatiin ala, ajaja qaama '*Ontario Municipal Board*' jedhamuun qabiyyee namichaa keessa galuun qabiyyee isaa tilmaamuu fi hanga beenyaa murteessuu isa dandeessisa. Kanaaf, beeksisni gosa kanaa qaamni shallaggii gaggeessu qabiyyee namaa keessa galuun tilmaama akka gaggeessu kandandeessisu dha. Haalli shallaggii isaas gatii gabaa irratti hundaa'uun hanga danda'ame abbaa qabiyyee iddoo isaa duraatti deebisuuf bifa dandeessisuun kan shallagamuu qabu dha.²⁹ Gatiin gabaas tooftaawwan mala gurgurtaa wal-fakkaataa (comparable sales approach) fi mala galii qabeenyicharraa argamu (Income capitalization Approach) fayyadamuun ni shallagu.³⁰

Adeemsi inni lammaffaa kaffaltii beenyaa yoo ta'u kunis shallaggiin bu'uura armaan olitti ibsameen erga gaggeeffame booda beenyaan sun abbaa qabiyyeef kaffalamuu kan qabu ta'uu isaa kan ibsu dha. Kaayyoon seera qabiyyee gadi-lakkisiisuu biyya kanaa beenyaan guutuu fi sirrii ta'e akka kaffalamu taasisu dha.³¹

2. ADEEMSA QABIYYEE LAFAA FAAYIDAA UUMMATAAF GADI-LAKKISIISUU: XIINXALA HAALA QABATAMAA NAANNOO OROMIYAA

Gochaan qabiyyee gadi-lakkisiisuu akkuma biyyoota addunyaa biroo keessatti raawwatamu, Itoophiyaa fi naannoo Oromiyaa keessattis bal'inaan gaggeeffamaa jira. Adeemsa kana sirnaawaa taasisuu fi qaamni qabiyyee gadi-lakkisiisuu aangoo isaa gar-malee fayyadamuun mirgi namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisanii akka hin miidhamneef adeemsa kana to'achuuf seerotni garagaraa sadarkaa feedaraalaa fi naannootti

²⁸ Olitti Yaadannoo 19^{ffaa}, F24.

²⁹ Olitti Yaadannoo 19^{ffaa}, FF7-8.

³⁰ Akkuma lak. 29^{ffaa}.

³¹ Akkuma lak. 29^{ffaa}.

tumamanii jiru. Seerota sadarkaa feedaraalaatti tumaman keessaa Heera Mootummaa Rippaabilikaa Dimokiraatawaa Feedaraalawaa Itoophiyaa (kana booda heera mootummaa RDFI jedhamu), seera haa riiroo hawaasaa Itoophiyaa keewwata 1460-1488, labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi kaffaltii beenyaa feedaraalaa lakk.455/1997(kana booda labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu jedhamu), labsii waliigaltee liiziin qabannaa lafa magaalaa feedaraalaa lakk.721/2004(kana booda labsii liizii jedhamu) fi dambii lakk. 135/1999 caqasuun ni danda'ama. Seerota sadarkaa naannootti tumaman keessaa Heera mootummaa Naannoo Oromiyaa, Labsii Lafa baadiyaa 130/99(kana booda labsii lafa baadiyyaa jedhamu), dambii lafa baadiyyaa Oromiyaa lakk. 151/2005, dambii labsii liizii raawwachisuuf bahe lakk. 155/2005, fi qajeelfama 9/2005, labsii investimantii naannoo Oromiyaa lakk.138/2000 fi labsii qaamolee raawwachiftu irra deebiin hundeessuuf bahe lakk. 170/2004 adda dureen kan eeramani dha.

Kutaa kana keessatti ulaagaalee fi adeemsaalee naannoo Oromiyaa irratti raawwatiinsa qabanii fi seerota armaan olii keessatti caqafaman haala qabatamaa naannoo Oromiyaa xiinxaluuf akka gargaarutti bakka gurguddoo jahatti qooduun kan sakatta'aman ta'a. Dabalataan, kutaan kun ulaagaaleenii fi adeemsaaleen seerota kana keessatti tumamanii jiran sadarkaa naannoo Oromiyaatti hangam hojiirra oolaa jiru kan jedhu daataa kallattii garagaraan funaaname waliin wal-bira qabuun kan sakatta'u dha. Ulaagaaleen gurguddoo kunis:

2.1. FAAYIDAA UUMMATAA

Akkuma muuxannoo biyyoota biroo fi hiikkoo qabiyyee gadi-lakkisiisuuf hayyootni kennan keessatti olitti ilaalle, Itoophiyaa keessattis qabiyyeen kan gadi-lakkifamu faayidaa uummataaf yoo barbaadame qofa akka ta'e seerota adda addaa keessatti ibsameera.³² Ulaagaan faayidaa uummataa jedhu biyyoota garagaraa keessatti kan hammatame ta'us, yaad-rimeen

³² Seerotni kunniinis Heera mootummaa RDFI, kwt. 40(8); labsii liizii kwt 2(7); labsii qabiyyee gad-lakkisiisuu .455/1997, kwt 2(5); dambii lafa baadiyyaa Oromiyaa lakk. 151/2005, kwt. 2(4) fa'i.

isaa sirna biyyi tokko hordoftu, yeroo fi iddoorratti hundaa'uun biyyaa biyyatti; iddoodhaa iddootti garaagarummaa qaba.³³

Ilaalcha seerotni keenya hammatanii jiran yeroo ilaallu heerri mootummaa RDFI akka waliigalaatti qabiyyeen faayidaa uummataaf kan gadi-lakkifamuu qabu ta'uu ibsuun ala faayidaa uummataa jechuun maal jechu akka ta'e hin ibsu. Haa ta'u malee, labsiiwwan yeroo ammaa dhimma kana waliin kallattiin wal-qabatan labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi labsii liizii, akkasumas sadarkaa naannootti dambiin lafa baadiyyaa gaalee "*faayidaa uummataa*" jedhuuf hiikkoo walfakkaataa kennaniiru. Akka hiikkaa seerota kanneeniitti, qabiyyeen lafaa faayidaa uummataatiif gadi-lakkifame kan jedhamu yoo hawaasni kallattiinis ta'e al-kallattiin hojii hojjatammurraa fayyadamaa ta'uun guddinni hawaasdinagdee itti fufiinsa qabu yoo uumame dha.³⁴ Hiikkoo kana keessatti 'hawaasni kallattiiniis ta'e al-kallattiin fayyadamaa yoo ta'e' qabiyyeen jedhu haammatamuun isaa biyyi keenya yaad-rimee faayidaa uummataa jedhu biyyoota bal'isanii ilaalan keessaa tokko akka taate hubachuun ni danda'ama. Akka waliigalaatti, babal'ina magaalotaa fi hojii bu'uuraalee misoomaatiif (karaa, hoospitaala, manneen barnootaa, manneen waliinii fi hidha lagaa adda addaatiif) qabiyyeen lafaa nama dhuunfaa yeroo fudhatamu akka faayidaa uummataatiif ta'eetti akka fudhatamu labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu ni ibsa.³⁵

Haala qabatamaa naannoo Oromiyaatiin qabiyyeen lafaa sababoota akka gadilakkifamu ta'u keessaa hojiiwwan daandii, babal'ina magaalaa,

³³*Hiikkaa yaad-rimeen faayidaa uummataa jedhu qabaachuu qabu irratti ilaalchi jiru bakka gurguddaa lamatti qoodama. Isaanis: Minimalist view /dhiphisanii kan ilaalan/ fi Maximalist view /bal'isanii kan ilaalan/ jedhamuun beekamu. Warreen ilaalcha dhiphisanii fudhchuu /minimalist view/ hordofan hojii hojjatameen namootni muraasni qofaan kan fayyadaman yoo ta'e, faayidaa uummataaf akka hin jedhamne yoo ibsan warreen ilaalcha bal'isanii fudhachuu /maximalist view/ hordofan immoo hojiin kamiyyuu humna indastirii, oomishitummaa yookiin badhaadhina dabaluu magaalootni akka babal'atanii fi carraan hojii akka uumamu taasisuun guddina hawaasa sanaaf kan fidu yoo ta'e faayidaa uummataaf akka jedhamu ni ibsu. Muradu Abdo, Ethiopian Property Law, School of Law, Addis Ababa University, F-369.*

³⁴Labsii Qabiyyee Gadi-Lakkisiisuu fi Kaffaltii Beenya Feedaraalaa Lakk.455/97, Kwt 2(5)(hiikkaan kan barressaati).

³⁵*Akkuma lak. 34^{ffaa}, Seensa.*

ijaarsa dhaabbilee fayyaa fi bishaan dhugaatii kanneen adda dureen caqasamani dha.³⁶ Kana malees, ijaarsa dhaabbilee barnootaa, hojiiwwan invastimantii fi kkf sababoota gochaan qabiyyee gadi-lakkisiisuu akka raawwatamu taasisani dha.³⁷ Hojiiwwan kunneen dandeettii /potential/ humna indistirii dabaluu, oomishtummaa guddisuu, carraa hojii uumuu, fi guddina hawaas-diinagdee uumuu keessatti gahee olaanaa taphachaa kan jirani dha.³⁸ Sababootni kunis deeggarsa seeraa kan qaban ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Haata'u malee, hanqinaaleen raawwii ni jiru. Hanqinaalee mul'atan keessaa tokko lafa invastimantiif kenname yeroo jedhame keessatti hojii murtaa'eef oolchuu dhabuun isa tokko dha. Adeemsa kenniinsa lafa invastimantii irratti fooyya'iinsi haa jiraatuyyuu malee ammallee abbootiin qabeenyaa tokko tokko haala oomishtummaa hin daballeen faayidaa dhuunfaa isaaniitiif lafa qabatanii kan jiran ni jiru.³⁹ Kanaaf agarsiiftuu ta'uu kan danda'u istaatiksii jiru ilaaluun yoo barbaachise, hanga bara 2004 ji'a caamsaatti abbootii qabeenyaa 533 ta'an irraa lafti kaareemetirii 9863.24 akkaataa waliigaltee seenameen waan misoomsu hin dandeenyeef waliigalteen akka addaan citu ta'eera. Abbootiin qabeenyaa waliigalteen isaanii akka diigamu taasifaman baay'een isaanii humna osoo hin qabaatiin lafa qabachuun faayidaa hin malle argachuuf

³⁶ Tasfaayee Tolaa, Q/bulaa A/Diggaa qabiyyee gadi-lakkise (Afgaaffii gaafa 17/04/2006 gaggeeffame); Ahimad kadir, Q/bulaa A/Shaaashannee qabiyyee gadi-lakkise (Afgaaffii gaafa 23/03/2006 gaggeeffame); Firrisaa Nuurasaa, Q/bulaa A/Diggaa qabiyyee gad-lakkise (Afgaaffii gaafa 17/04/2006 gaggeeffame); Baayyuush Fayyee, Jiraattuu Magaalaa Fichee qabiyyee gad-lakkite (Afgaaffii gaafa 01/04/2006 gaggeeffame).

³⁷ Taayyee Dibaabaa, Itt/ G/ Waj/ Bulchinsaa Go/ Shawaa Kaabaa (Afgaaffii gaafa 01/04/2006 gaggeeffame); Gazzahaany Zannabaa, itti/ Aa/ Bul/ Laf/ Eeg/ Naan/ Godina Arsii Lixaa (Afgaaffii gaafa 23/03/2006 gaggeeffame); Rundasaa Dinqaa, Kore/Shall/Beenyaa/Magaa/Ambuu (Afgaaffii gaafa 08/04/2006 gaggeeffame).

³⁸ Kabaa Hundee, Komishinara komishinii Invastimantii Oromiyaa (Afgaaffii gaafa 10/04/2006 gaggeeffame).

³⁹ Addisuu Xilaahuun, B/B itt/Gaf/Waj/Inv/Go/Wal/Bahaa (Afgaaffii gaafa 14/04/2006 gaggeeffame); Balaaynash Eebbaa, B/B/Itti/Waj/Inva/M/Dukam (Afgaaffii gaafa 18/03/2006 gaggeeffame); Inniyawu Adaree, Qon/Deg/Hor/ Waj/Inva/M/Dukam (Afgaaffii gaafa 18/03/2006 gaggeeffame).

kan socho'aa turani dha.⁴⁰ Kana malees, abbootiin qabeenyaa tokko tokko bara 1997 irraa kaasee hanga ammaatti lafa qabataniis osoo irratti hin hojjatiin kan taa'an jiru.⁴¹ Lafa investimantii faayidaa uummataaf qixa yaadameen hojiirra hin oollee gadi-lakkisiisuu irratti hanqinni kan jiru ta'uus hubachuun ni danda'ama.⁴²

Kanaaf, daataawwan armaan olitti ibsamaniis fi af-gaaffii taasifameerraa akka hubatamu, lafa pirojaktii investimantiif akka gadi-lakkifamu taasifamu keessaa kan oomishitummaa dabalani, humna indastirii guddisan, akkasumas carraa hojii uuman kan jiran ta'us, akka waliigaltee seenaniin hojjachuun oomishitummaa, humna industirii fi qabeenyaa dabaluu irratti hanqina kan qabanis jiru. Kunis, lafti hojii investimantiif akka gadi-lakkifamu taasifamu faayidaa uummataaf akka oolu taasisuu irratti hanqinni kan jiru ta'uu agarsiisa.

3. SIRNA BEEKSISAA

Labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt. 4(1) jalatti beeksisni barreeffamaa hanga beenyaa kaffalamuu fi yeroo itti qabiyyeen gadi-lakkifamuu qabu agarsiisu karaa bulchiinsa aanaa yookiin karaa bulchiinsa magaalatiin abbaa qabiyyeef kennamu akka qabu tumeera. Labsiin liizii immoo kwt 27(1) jalatti beeksisni kennamu yeroo itti gadi-lakkifamu, hanga beenyaa kaffalamuu fi lafa bakka bu'aa kennamu kan agarsiisu ta'uu akka qabu ni ibsa. Dambiin labsicha raawwachuuf bahe lakk. 155/2005 keewwata 56(1-2) jalatti qaama qabiyyee liizii gadi-lakkisuuf beeksisni barreeffamaa kennamuufii kan qabu ta'uu tumeera. Seerota kana keessatti ifatti kaa'amu baatus muuxannoo biyyoota armaan olitti ilaalame irraa kan hubatamu kaayyoon beeksisaa daangaa yeroo kaawwame keessatti abbaan qabiyyee qabeenya isaa akka kaafatuu fi komii yoo qabaate qaama dhimmi ilaaluuf akka dhiyeessu kan isa gargaaru dha. Daangaa

⁴⁰Balaaynash Eebbaa B/B/Itti/Waj/Inva/M/Dukam (Afgaaffii gaafa 18/03/2006 gaggeeffame); Inniyawu Adaree, Qon/Deg/Hor/ Waj/Inva/M/Dukam (Afgaaffii gaafa 18/03/2006 gaggeeffame).

⁴¹ Taayyee Dibaabaa, Itt/G/Waj/Bulchiinsaa Go/Sha/Kaabaa(Af-gaaffii gaafa 01/04/2006 gaggeeffame).

⁴² Akkuma Lakk. 41^{ffaa}.

yeroo qabiyyeen itti gadi-lakkifamu ilaalchisee qajeelfamni dhimmicharratti kan bahu ta'uu labsichi kan tume ta'us hanga ammaatti qajeelfamni kun bahee hin jiru. Garuu, yeroon akka qabiyyeen gadi-lakkifamuuf kennamuu qabu lafa qabeenya qabuuf guyyaa sagaltamaa gad-ta'uu akka hin qabne keewwata xiqqaa lama jalatti tumeera. Abbaan qabiyyee bu'uura keewwata 4(1) tiin beeksisni isa qaqqabe guyyaa beenyaa fudhate ykn immoo fudhachuu yoo dide guyyaa beenyaan kanfalamuufi qabu(guyyaa maqaa qaama ajaja kennuutiin lakkoofsi herregaa baankii cufaa banamee kaa'ameetii) eegalee guyyaa sagaltama keessatti qabiyyee gadi-lakkisuu qaba.

Akka naannoo Oromiyaatti sirni beeksisni qabiyyee gadi-lakkisiisuu ulaagaa seeraa kan eeggate ta'uuf dhiisuu isaa fi hanqinaalee jiran adda baasuuf daataan madda garagaraa irraa kan walitti qabame yoo ta'u, bu'aan argame akka agarsiisutti beeksisaa ulaagaa seeraan taa'ee jiru guutee kennuu irratti hanqinni kan jiru ta'uu isaati.

Hanqinaalee mul'atan keessaa inni jalqabaa beeksisni kennamu barreeffamaan ta'uu dhabuu fi bakka barreeffamaan kennamettis yeroo seeraan taa'ee gad ta'uun ni mul'ata. Kana malees, beeksisaa barreeffamaa kennurratti hanqina bal'aatu jira.⁴³ Haata'uuti, namoota qabiyyee gadi-lakkisuuf deeman waliin afaaniin mariin ni gaggeeffama.⁴⁴ Hawaasa mariisuu labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu keessatti akka adeemsa tokkootti kan haammataame ta'uu baatus seerri hariiroo hawaasaa keewwata 1465 keewwata xiqqaa 1 fi 2 jalatti hawaasa mariisuu kan danda'amu ta'uu ni ibsa. Haa ta'u malee, mariin erga taasifame booda akkaataa seerarra taa'ee jiruun beeksisni barreeffamaa hanga beenyaa fi yeroo itti gadi-lakkifamuu qabu ibsu kennamuu dhabuun isaa qaamni sun komii isaa haala sirnaawaa ta'een akka hin dhiyeessine isa taasisa. Osoo beeksisni barreeffamaa hanga beenyaa agarsiisuu isaaniif kennemeera ta'e, komii qabaatan qaama komii dhaggeeffatu biratti akka ragaatti

⁴³ Nagawoo Eliyaas, B/B/Eej/Mis/Man/Laf/Mag/Arsi/Nagallee (Afgaaffii gaafa 24/03/2006 gaggeeffame).

⁴⁴ Girmaa G/Hiwoota, Ogeessa Shallaggii/W/L/Eg/Na/Mag/Bishooftuu (Afgaaffii gaafa 23/04/2006 gaggeeffame).

dhiyeeffachuu danda'u. Bakka beeksisni barreeffamaa kennametti akkaataa seerarra taa'een yeroo gahaa qabiyyee isaanii itti kaafatan kennuu waliin wal-qabatees hanqinni ni jira.⁴⁵ Dabalataan beeksisaa barreeffamaa namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisaniif kenname keessattis hanqinni kun kan jiru ta'uuni hubatama.⁴⁶

Hanqinni lammaffaan beeksisni kennamu hanga beenyaa kan hin ibsine ta'uu isaati. Beeksisni kennamu hanga beenyaa kan ibsu yoo ta'e qaamni hanga beenyaa jedhamerratti komii qabu komii isaa dhiyeessuuf kan isa gargaaru waan ta'eef seerota biyya keenyaa fi biyya alaa keessatti beeksisni hanga beenyaa kan ibsu ta'uu akka qabu tumameera. Haata'u malee, haala qabatamaa naannoo keenyaa yeroo ilaallu sirni beeksisaa bakka baay'eetti hordofamaa jiru namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisuuf jiran mariisisuun dhimmicha irratti yaada akka kennan gochuun kan raawwatamu dha. Adeemsi kunis shallaggiin dura kan gaggeeffamu waan ta'eef hanga beenyaa namoota kanaaf kaffalamu kan ibsu ta'uu hin danda'u. Tilmaama beenyaa beeksisuu irrattis hanqinni ni jira.⁴⁷ Sababani isaas xiyyeeffannaan kan kennamaa jiru sirna beeksisaa osoo hin taane beenyaa kaffalamu irratti waan ta'eefi dha.⁴⁸

⁴⁵ Labsiin qabiyyee gad-lakkisiisu keewwata shan jalatti qaamni pirojektii gaggeessu qabiyyee isaaf barbaachisu waggaa tokkoon dursee bulchiinsa magaalaa ykn aanaa beeksisuu kan qabu ta'uu tumeera. Haa ta'u malee, pirojektoota qaamolee mootummaa federaalaatiin gaggeeffaman dursanii sadarkaa bulchiinsa aanaa ykn magaalatti kan hin beeksifne waan ta'aniif, beeksisaa akkaataa seera irra taa'een kennuuf hanqinni yeroo ni mudata. Fakkeenyaaf, sarara ibsaa Aanaa Giraar Jaarsoo keessa diriirsuuf yeroo qabiyyeen gad-lakkifamu projektichi ariifachiisaa waan tureef beeksisni kenname yeroo seerarra taa'e kan hin eegne akka ta'e ogeessi shallaggii keessatti hirmaate ibseera. (Eefreem Abbaba, Miseensa Koree shallaggii beenyaa Aanaa G/Jaarsoo fi Raw/Ad/Ho/Ijo/Hor/fi Ra/Gab/Mootummaa/M/Fichee (Afgaaffii gaafa 01/04/2006)).

⁴⁶ Fakkeenyaaf, xalayaan gaafa 03/06/2005 barreeffamee lakk.203/2005 ta'e karaa bulchinsa gandaan addee Asteer Siyuumiif kenname qabiyyee lafaa manni irra jiru ji'a lama gidduutti akka gad-lakkisan kan ajaju ture.

⁴⁷ Tashoomaa Gabbisaa, Pri/M/M/A/Giraar Jaarsoo (Afgaaffii gaafa 30/03/2006 gaggeeffame).

⁴⁸ Ida'oo Abdii, Itti/Gaf/Waj/Laf/Eeg/Naannoo/A/Shaashamanne (Afgaaffii gaafa 24/03/2005 gaggeeffame).

4. SIRNA SHALLAGGII BEENYAA

Yeroo qabiyyeen gadi-lakkifamu faayidaan abbaan qabiyyee argatu inni guddaan beenyaa dha. Kaffaltii beenyaa ilaalchisee yaaddamootni (theory) lama akka jiran barreeffamootni ni ibsu. Isaaniis hanga beenyaa abbaan qabeenyichaa dhabe (owner's loss theory ykn indemnity principle) fi hanga bu'aa qaamni fudhate argatu (taker's gain theory) jedhamuun beekamu.⁴⁹ Heerri mootummaa RDFI yeroo mirgi qabeenyaa sababa faayidaa uummataaf akka addaan citu ta'u beenyaan madaalawaa kaffalamuu kan qabu ta'uu isaa haala waliigalaan kwt. 40(8) jalatti tumeera. Haa ta'u malee, heerichi beenyaan jedhame akkaataa yaaddama kamiin kaffalamuu akka qabu waan agarsiisu hin qabu. Seerotni naannoo kanarratti tumamanii bahanis beenyaan hanga miidhaa dhaqqabe waliin wal-madaalu kaffalamuu akka qabu kan ibsan waan ta'eef seerotni biyya keenyaa akkaataa yaaddama hanga miidhaa abbaan qabeenyichaa dhabe kan hordofu akka ta'e hubachuun ni danda'ama.⁵⁰ Beenyaan akkaataa yaaddama kanaan kaffalamu kaffaltiiwwan gosa akkamii akka haammatu labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisu kwt 7 fi 8 jalatti tumameera. Kunis, beenyaan kaffalamu qabeenya abbaan qabiyyee laficharraa qabuuf, fooyya'iinsa dhaabbataa abbaan qabiyyee lafarratti taasiseef, dhaabbiidhaan ykn yeroof gadi-lakkisuuf/buqqaa'uu/, qabeenya kaasuuf, bakkaa bakkatti sochoosuuf, deebisanii dhaabuu fi kkf akka haala isaatti kan haguugu ta'uu hubachuun ni danda'ama.⁵¹ Kaffaltiin kunis gosaan (in kind) ykn qarshiin kaffalamuu akka danda'u labsichi kwt 2(1) jalatti tumeera. Labsii lafa baadiyyaa kwt 6(11 fi 12) jalatti gosti beenyaa armaan olitti ibsame qotee bulaa qabiyyee isaa faayidaa uummataaf gadi-lakkiseef kaffalamuu akka qabu tumeera.

Hanga beenyaa armaan olitti ibsame bira gahuuf adeemsi shallaggii qajeeltoo irratti hundaa'ee gaggeeffamu qaba. Kunis maloota adda addaatiin kan gaggeeffamuu dha. Malootni kunis, mala gurgurtaa wal-

⁴⁹ Olitti Yaadannoo 2ffaa, FF 1 - 2.

⁵⁰ Akkuma Lakk.50^{ffaa}.

⁵¹ Ayyaanaa Toliinaa fi Dassaalany Birhaanuu, Moojulii Seera Qabeenyaa: Argannaa, Galmeessa, fi Faayidaa uummataaf qabeenya gad-lakkisiisuu, ILOQHQS, F103 (kan hin maxxanfame).

fakkaataa (comparable sales approach), mala galii qabeenyicharraa argamu (income capitalization approach), mala baasii qabeenyicha argachuuf bahee (original cost approach) fi mala baasii bakka buusuu (replacement cost approach) kan jedhamanii dha. Tooftaawwan qabiyyee gadi-lakkisiisuu armaan olitti ibsaman keessaa labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi dambiin labsii kana raawwachiisuuf bahe tooftaa baasii bakka buusuutiif beekamti kan kenne dha. Malli kunis, qabeenya wal fakkaataa yeroo ammaa bakka buusuuf gatii barbaachisu irratti kan hundaa'u dha. Kunis biyyoota gatii gabaa sirritti hin beekamne qabanii fi ijaarsawwan amala addaa qaban keessatti bal'inaan hojiirra oolaa kan jiru dha.⁵²

Haala shallaggii beenyaa ilaalchise kaffaltiiwwan biroo (qabeenya laficharra jiruu fi fooyya'iinsa laficharratti taasifameef) kaffalamu akkuma jirutti ta'ee, beenyaan buqqa'uuf kaffalamu galii gidduu galeessa abbaan qabiyyee waggoottan shanan darbaniif argate kudhaniin baay'isuun kan kaffalamu ta'a.⁵³ Shallaggiin kunis ogeessota qabiyyee gadi-lakkisiisuun ogummaa mirkanaa'e/certified/ qabaniin gaggeeffamuu akka qabu labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu keewwata 9(1) jalatti tumeera. Haata'u malee hanga ogeessotni ogummaa kana qaban horatamanitti shallaggiin koreen gaggeeffamuu akka danda'u seerichi dabalataan tumeera.⁵⁴ Tumaan heeraa fi labsiiwwan garagaraa sadarkaa feedaraalaa fi naannootti tumamanii jiran hangam hojiirra oolaa akka jiran baruuf daataan maddoota garagaraa irraa waliitti qabameera. Bu'aan argamees akka agarsiisuutti beenyaa madaalawaa namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisaniif akka kaffalamu taasisuu waliin wal-qabatee hanqinni gama seeraa fi koree shallaggii gaggeessuun kan jiru ta'uun hubatameera.

A) Hangi Beenyaa Seeraan Tumamee Jiru Gahaa Ta'uu Dhabuu
 Akkuma armaan olitti ibsame, heerri mootummaa RDFI beenyaan madaalawaa namoota qabiyyee isaanii faayidaa uummataaf gadi-

⁵² Olitti Yaadannoo 33^{ffaa}, FF384 - 385.

⁵³ Labsii Qabiyyee Gad-lakkisiisuu, kwt 8(1) fi dambii qabiyyee gad-lakkisiisuu, kwt 16(3).

⁵⁴ Labsii qabiyyee gad-lakkisiisuu, Kwt 9(2).

lakkisaniif kaffalamuu akka qabu tumeera. Seerotni bu'uura tumaa kanarratti hundaa'uun bahan labiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu, dambiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu, labiin bulchiinsa lafa baadiyyaa naannoo Oromiyaa lakk.130/99 fi seerotni biroo beenyaa kaffalamu qabu ibsa kennanii jiru. Qorannoowwan naannoo kanarratti gaggeeffaman adda addaas hanga beenyaa seerota qabiyyee gadi-lakkisiisuu keessatti tumaman mirga abbaan qabiyyee lafarratti qabu mirga umurii guutuu fayyadamuu, mirga dhaalaan dabarsuu, kireessuu fi kkf qabu waliin wal-bira qabamee yeroo ilaalamu hanga beenyaa seerota kanneen keessatti ibsame madaalawaa kan hin jedhamne akka ta'e ni ibsu.⁵⁵Haalli qabatamaa naannoo keenyaa yeroo ilaalamus hanga beenyaa qabatamaatti kaffalamaa jiru namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisaniif gahaa akka hin taane ni hubatama.⁵⁶

Kana malees, armaan olitti muuxannoo biyya Chaayinaa keessatti akka ilaalle beenyaan gatii lafaa/land compensation fee/ jedhamu namni tokko sababa laficha qabatee jiru qofaadhaaf akka kaffalamu yoo ta'u, akka biyya keenyatti garuu gosti beenyaa abbaa qabiyyuummaaf kaffalamu seeraan tumamee hin jiru. Kana malees, galiin gidduu galeessaa yeroo fudhatamu akka biyya keenyatti galiin waggoottan shanan darban ilaalcha keessa kan galu yoo ta'u, kunis gati gabaa yeroo irraa kan fagaate dha. Biyya Chaayinaatti garuu, galiin giddu galeessaa kan shallagamu galiin waggoota sadan darban ilaalcha keessa galchuuni dha. Kunis, kan biyya keenyaarraa gatii gabaa yeroof dhiyeenya kan qabu dha. Akka waliigalaatti, seerri hanga beenyaa fi haala shallaggii labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi dambiin isa raawwachiisuuf bahe beenyaa madaalawaa heeraan taa'ee jiru guutummaan guutuutti haguuguu irratti hanqina kan qaban ta'uu hubachuun ni danda'ama.

⁵⁵ Yaadannoo Olee Lakk. 2^{ffaa}, F33.Dabalataan, Belachew Yirsawu, olitti yaadannoo lak.6, F186.

⁵⁶ Ballaxa Tafarraa, Walitti qabaa Koree Tilmaama Beenyaa, A/ Tokkee Kuttaayee (Afgaaffii gaafa 09/04/2006 gaggeeffame); Dhibbaa Danuu, Koree Shallaggii Beenyaa Aanaa Amboo (Afgaaffii gaafa 09/04/2006 gaggeeffame); Abdataa Hordofaa, Pri/M/M/A/Kuyyuu (Afgaaffii gaafa 02/04/2006 gaggeeffame).

B) Hanqinaalee Sirna Shallaggii Koreen Gaggeeffamu Waliin Wal-Qabatan

Hanqinaalee sirna shallaggii koreen gaggeeffamu waliin wal-qabatanii ka'an keessaa tokko rakkoo gahumsaa fi dandeetti miseensoota koree shallaggii ti. Af-gaaffii taasifameen bakka tokko tokkotti bulchiinsi aanaa ykn magaalaa namootaa ogummaa shallaggii hin qabne koree keessatti akka hammatan kan taasisu ta'uu hubatameera.⁵⁷ Dabalataan, miseensotni koree yeroo yeroon kan jijjiiraman waan ta'aniif ogummaa gahaa akka hin horanne kan isaan taasise akka ta'e af-gaaffii taasifameen ibsameera.⁵⁸

Hanqinni lammaffaan immoo hanqina naamusaa miseensota koree tokko tokko biratti mul'atu dha. Fakkeenyaaf, ogeessotni shallaggii akka gaggeessan filataman namoota qabiyyee hin qabnee fi beenyaa argachuu hin malle haala fayyadamoo taasisuun shallaggii yeroo gaggeessan ni mul'ata.⁵⁹ Kanarraa kan ka'e shallaggiin yeroo lama yookin sadi irra deeddeebiin akka gaggeeffamu yeroon taasifamu jira.⁶⁰ Namoota beenyaa argachuu qaban waan argachuu malan keessaa hir'isuun akka isaanii kaffalamu taasisu.⁶¹ Mana tokko irratti shallaggiin nama sadiif yeroon itti gaggeeffamullee ni quunnama.⁶² Nama tokko fayyaduuf yaadamee shallaggiin yeroo gaggeeffamu akka jirus ragaaleen ni agarsiisu.⁶³

⁵⁷Taklee Deebii, Raw/Wal/Diddaa/Qabiyyee lafaa, fi ogeessa shallaggii A/Guutoo Giddaa (Afgaaffii gaafa 16/04/2006 gaggeeffame).

⁵⁸Amsaaluu Olaanii, Pri/M/M/O/Sh/Lixaa (Afgaaffii gaafa 08/04/2006 gaggeeffame).

⁵⁹Fufaa Laggasa, Gorsaa Seeraa/Biiroo/Laf/Eegu/Naa/Or/ (Afgaaffii gaafa 11/03/2006 gaggeeffame); Maccaa Kadiir, /W/L/Eg/Na/God/Shawaa Bahaa fi ogeessa shallaggii, Afgaaffii gaafa 07/05/2006 gaggeeffame.

⁶⁰Fufaa Laggasa, Gorsaa Seeraa/Biiroo/Laf/Eegu/Naa/Or/ (Afgaaffii gaafa 11/03/2006 gaggeeffame); Maccaa Kadiir, /W/L/Eg/Na/God/Shawaa Bahaa fi ogeessa shallaggii, (Afgaaffii gaafa 07/05/2006 gaggeeffame).

⁶¹Katamaa Nigussee, A/A/Kom/Nam/Far/Mal/Oro (Afgaaffii gaafa 16/03/2006) Godina Iluu Abbaa Booraa keessatti namoota qabiyyee isaanii faayidaa uummataatiif gad-lakkisaniif qarshii kaffalamuu qabu keessaa 25% hir'isuun waan kaffalameef dhimmi isaanii KNFMO ilaalamaa kan ture ta'uu ibsaniiru.

⁶²Asaffaa Dagaffaa, A/A/Kom/Nam/Far/Mal/Oro (Af-gaaffii 16/03/2006 gaggeeffame).

⁶³Gammachuu Gabree, A/A/Kom/Nam/Far/Mal/Oro (Af-gaaffii 16/03/2006 gaggeeffame).

Hanqinni inni sadaffaan tooftaa wal-fakkaataa ta'een shallaguu dhabuu dha. Seerotni qabiyyee gadi-lakkisiisuu irratti tumamanii jiran beenyaan madaalawaa gatii gabaa yeroo irratti hundaa'uun akka kaffalamu ni kaa'u. Haata'u malee, gatii gabaa qabeenyaa murteessuuf adeemsi hordofamu iddoodhaa iddootti gargaagarummaa kan qabu dha. Fakkeenyaaf, bakka tokko tokkotti gabaa irraa gatii gabaa gaafachuun haalli itti hojjatamu ni jira.⁶⁴ Bakka tokko tokkotti immoo nama qabiyyee gadi-lakkisee fi namoota naannoo gaafachuun gaggeeffama tureera.⁶⁵ Kana malees, bakka tokko tokkotti hanga oomishtummaa waajjira qonnaa, gatii gabaa ejensii gabaa irraa fudhachuun haalli itti shallagamus ni jira.⁶⁶ Kanaaf, tooftaa shallaggii irratti istaandardiin wal-fakkaataan waan hin jirreef shallaggiin garaggarummaa bakkaa bakkatti garaagarummaa kan qabu dha.⁶⁷

Hanqinni arfaffaan gosoota beenyaa kaffalamuu qaban hunda shallaguu dhabuu dha. Akkuma armaan olitti ibsameen beenyaan abbaa qabiyyee lafaaf kaffalamuu qabu qabeenya laficharra jiru, fooyya'iinsa dhaabbataa laficharratti taasifamee fi beenyaan buqqa'iinsaa kaffalamuu akka qabu labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi dambiin labsicha raawwachisuuf bahe tumeera. Ogeessotni shallaggii gaggeessan waantota shallagamu qaban hunda duguuganii shallaguu irratti hanqina qabu.⁶⁸

⁶⁴Maccaa Kadiir, W/L/Eg/Na/God/ShawaaBahaa fi ogeessa shallaggii, Proojaktii Ethio Flora plc jedhamu irratti koreen shallaggii gabaa keessa deemuun gatii gabaa walitti qabuun kan shallagan ta'uu ibsaniiru.

⁶⁵ Waarisoo Hirphaa, Miseensa Koree Tilmaama beenyaa Aanaa Arsii Nagallee, Afgaaffii gaafa 25/03/2006.

⁶⁶Girmaa G/Hiwoot, Ogeessa Shallaggii/W/L/Eg/Na/Mag/Bishooftuu, Maccaa Kadiir, /W/L/Eg/Na/God/Shawaa Bahaa fi ogeessa shallaggii, Af-gaafii gaafa 07/05/2006 gaggeeffame.

⁶⁷ Olitti yaadannoo Lakk. 64^{ffaa}.

⁶⁸ Fakkeenyaaf, Nagaash Gammadaa(ol'iyyataa) fi Bulchinsa Magaala Galaan (D/kennaa),MMWO, Lak.G141409 ta'e irratti koreen shallaggii beenyaa gosa adda addaa erga shallaganii booda beenyaa buqqa'iinsaa osoo hin shallaggiin waan bira darbaniif manni murtichaa akka irra deebi'amee shallagamu ajajeera.

4. YEROO KAFFALTII BEENYAA

Ijoowwan sirna shallaggii keessatti ilaalamu qaban keessaa tokko yeroo kaffaltii beenyaa ti. Biyyoota baay'ee keessatti beenyaan qabiyyee gadi-lakkisiisuun dura kan kaffalamu yoo ta'u, biyyoota akka Afriikaa Kibbaa keessatti garuu qabiyyee gadi-lakkisiisuun boodas kaffalamuu danda'a. Heera mootummaa RDFI yeroo ilaallu, keewwata 40(8) jalatti beenyaan qabiyyee gadi-lakkisiisuun dura kaffalamuu akka qabu ni tuma. Kaffaltiin kunis qarshiin ykn gosaan ta'uu danda'a.

Qabatama naannoo Oromiyaa yeroo ilaallu, beenyaa dursanii kaffaluu waliin wal-qabatee yeroodhaa gara yerootti fooyya'iinsi kan jiru ta'us, ammallee beenyaa dursanii kaffaluu waliin wal-qabatee hanqinni ni jira.⁶⁹ Sababoota gurguddoo beenyaan dursee akka hin kaffalamne taasisan keessaa tokko, bakka tokko tokkotti bulchiinsi aanaa sababa bajata gahaa dhabeef beenyaan al-tokkoon kaffalamuu qabu erga qabiyyeen gadi-lakkifame booda yeroo adda addaa akka kaffalamu gochuu dha.⁷⁰ Lamaffaa, abbaa qabiyyummaa dursanii qulqulleessuu dhabuu irraa kan ka'e qabiyyee gadi-lakkisiisuun dura beenyaa kaffaluu dhabuun ni mul'ata.⁷¹ Sadaffaa, pirojektiiwwan sadarkaa feedaraalaatin gaggeeffaman waliin wal-qabatee bakka tokko tokkotti yeroon kennamu gabaabaa waan ta'uuf erga qabiyyeen gadi-lakkifame booda beenyaan kaffalamaa tureera.⁷² Dabalataanis, bakka tokko tokkotti beenyaa osoo

⁶⁹ Fakkeenyaaf, namoota qabiyyee isaanii akka gad-lakkisan taasifaman 20 keessaa namoota 14(70%) ta'aniif dursee kan kaffalame yoo ta'u namoota 6(30%) ta'aniif qabiyyee gad-lakkisiisuun dura kan hin kaffalamneef ta'uu ibsaniiru.

⁷⁰ Shifarraa Garramuu, Daldalaa M/Nagallee, nama qabiyyee gad-lakkise (Afgaaffii gaafa 24/03/2006 gaggeeffame). Rakkoo bajataarraa kan ka'e beenyaan 40% bajata bara 2005 irraa kaffalee beenyaan hafe 60% bajata bara 2006 irraa yeroo itti kaffalame jira. Dabalataanis, Waarisoo Hirphaa, Miseensa Koree Tilmaama beenyaa Aanaa Arsii Nagallee (Af-gaaffii gaafa 25/03/2006 gaggeeffame).

⁷¹ Firrisaa Nurfasaa, Q/bulaa A/Diggaa, nama qabiyyee gad-lakkise (Afgaaffii gaafa 17/04/2006 gaggeeffame), Hojii bishaanii Interapirayizii Bishaanii Oromiyaan gaggeeffamu irratti aanaa diiggaa irratti abbaa qabiyyummaa dursanii qulqulleessuu dhabuu irraa kan ka'e beenyaa osoo yeroon hin kaffalamiin hafeera. Waaqtola Shifarraaw, Itt/Gaf/ Waj/Laf/Eeg/Naan/A/Diggaa (Afgaaffii gaafa 16/04/2006 gaggeeffame).

⁷² Baqqalaa Asraat, Itti/gaf/Bul/La/Eegu/Na/A/Kuyyuu (Afgaaffii gaafa 02/04/2006 gaggeeffame)

hin kaffaliin ykn akkaawuntii cufaa buqqa'aatiin kanfalticha baankii osoo hin galchiin qabiyyeen akka gadi-lakkifamu yeroo ajajamu ni jira.⁷³

5. SIRNA KEESSUMMEESSA KOMII

Adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu keessatti hanga beenyaa, faayidaa uummataaf kan barbaachisu ta'uuf dhiisuu akkasumas adeemsa hordofamu qabu kan hordofe ta'uuf dhiisuu ilaalchisee komiiwwan adda addaa uumamuu danda'u. Kanarraa kan ka'e biyyootni adda addaa komiiwwan dhiyaatan adeemsa garagaraan akka furamuu taasisu. Chaayinaan falmiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuun wal-qabatan manneen murtiin ilaalamuu akka hin qabne seeraan yoo daangeessitu, Afriikaan Kibbaa immoo manni murtii, murtii qaamolee bulchiinsaan kenname keessa deebiin/review/ ilaaluu akka danda'u seera isaanii keessatti tumaniiru.

Akka biyya keenyatti yeroo komiiwwan adda addaa dhiyaatan akkaataa itti keessummeeffaman ilaalchisee labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt 11 jalatti tumeera. Bu'uura tumaa kanaatiin komiin dhiyaatu qaamolee bulchiinsaa fi mana murtiin akka haala isaatti ilaalamuu danda'a. Labsiin liiziinis keewwata 28 fi 29 jalatti abbaan qabiyyee lafa magaalaa komii isaa qaama qabiyyee gadi-lakkisiise, qaama bulchiinsaa komii dhagahuu fi mana murtii biratti akka haala isaatti dhiyeessuu akka danda'u tumeera. Adeemsa keessummeessa qaamolee bulchiinsaa fi mana murtii jiru akka kanaa gadiitti ilaalla.

A) Keessummeessa Komii Qaama Bulchiinsaa Komii Lafaan Wal-Qabatanii Ka'an Dhagahu Biratti

Keessummeessa komii qaamolee bulchiinsaa biratti gaggeeffamuun wal-qabatee bulchiinsi magaalaa qaama komii kaffaltii beenyaa dhagahu hundeessuu akka qabu labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt 11(2) jalatti

⁷³Makonnin Gazzahaany (himataa) fi Ejansii Misoomaa fi Bulchinsa lafa Magaalaa Adaamaa (Himatamaa), MMA Adaamaa, Lakk.G 70561 (kan hin maxxanfamne). Galmees Hiisaa Usmaan (himataa) fi Bulchiinsa magaalaa Haratoo fi Woorlid viiziyinii damee Haratoo (himatamtoota), M.M.A.Jimmaa Gannatii, Lakk G.03810 (kan hin maxxanfamne), Mangistuu Maammoo(himataa) fi Waajji. lafaa fi Eegumsa naannoo(himatamaa), MMAAdaamaa, Lakk.G. 58425(kan hin maxxanfamne).

tumeera. Kanaaf, komiin kaffaltii beenyaa waliin wal-qabatee magaalota keessatti ka'u jalqabarratti qaama kanatti kan dhiyaatu ta'a. Qaamni kun adeemsa maaliin falmii gaggeessa yookin murtii kenna kan jedhurratti labsichi waan jedhu hin qabu. Haata'uuti, naannooleen dhimmicharratti qajeelfama baasuu akka danda'an labsiin kun kwt 11(3) jalatti tumeera. Biyyoota biroo fakkeenyaaf kanneen akka Kaanaadaa keessatti qaamoleen kunneen akkuma mana murtii falmii gaggeessuun, ragaawwan barbaachisoo ta'an xiinxaluun murtii kennu. Akka biyyaa fi naannoo keenyaatti qajeelfamni koreen kun itti hojjachuu qabu bahee hin jiru. Kanaaf, adeemsi koreen kun hordofu akkuma biyyoota biroo falmii gaggeessuun akkasumas ragaa dhagahuun yoo ta'e komii dhiyaatuuf sirritti qulqulleessuuf kan isaan gargaaru ta'a. Bakka qaamni kun hin hundeeffamnetti komiin beenyaa kallattiin mana murtiitti kan dhiyaatu ta'a.⁷⁴

Qaamni komii dhagahu kun bulchiinsa magaalotaa irratti hundeeffamee kan jiru ta'uu fi adeemsa akkamiin hojii isaa gaggeessaa akka jiru baruuf bulchiinsa magaalotaa ilaalaman kudha tokko keessaa bulchiinsa magaalaa lama qofa keessatti qaamni komii dhagahu akkaataa seerri qabiyyee gadi-lakkisiisuu jedhuun hundeeffamanii jiru.⁷⁵ Qaamni kun akkaataa seerri jedhuun bulchiinsa magaaloota hunda irratti hundeeffame waan hin jirreef sirni keessumeessa komii qaamolee bulchiinsaa biratti garaagarummaa kan qabu dha. Bakka tokko tokkotti '*Adeemsa Iyyannoo fi Komii uummataa*'⁷⁶ jedhamutti yoo dhiyaatu bakka tokko tokkotti immoo yeroo komiin baay'atu qofa *koreen yeroo/ad hoc committee/*

⁷⁴ Labsii qabiyyee gad-lakkisiisuu kwt. 11(1)

⁷⁵ Af-gaaffii taasifameen qaamoleen kun dhaabbiidhaan kan hundeeffaman bulchiinsa magaalaa bishooftuu fi bulchinsa magaalaa A/Nagallee keessatti qofaa dha.

⁷⁶ Af-gaaffii Obbo Daani'eel Bashiir, Abb/Ad/Hoj/Iyy/Ko/Um/Mag/Dukam waliin taasifameen komiiwwan lafti koo sirritti naaf hin shallaggamne, beenyaan natti xiqqaatee fi kkf jedhan bulchiinsa biratti komiiwwan dhiyaatan akka ta'an ibsameera. Af-gaaffii obbo Daani'eel Beekaa, Ogeessa Keessummeessa iyyannoo fi komii uummataa Magaalaa Naqqamtee waliin taasifameen (gaafa 15/04/2006) hawaasni komii beenyaan nutti xiqqaate jedhu koree kanatti kan dhiyeessaa jiran ta'uu fi koreen kunis komiiwwan haala kanaan dhiyaatan akka sirreeffaman ajaja adda addaa kennaa kan jiru ta'uu ibsaniiru.

hundeessuun komiiwwan dhiyaatan yeroo keessummeessu ni mul'ata.⁷⁷ Kana malees, qaamni komii dhagahu akkaataa seeraan hundeeffamu dhabuun isaa fi qajeelfamni adeemsa keessummeessa komii tumu dhabamu isaarraan kan ka'e komiin adeemsa wal-fakkaataan keessummaa'aa hin jiru. Bakka tokko tokkotti komii ka'e sirrii ta'u isaa erga mirkanaa'e booda qaama komii kaasee fi qaama komatame walitti fiduun yaada isaanii akka kennan taasisuun tarkaanfiin sirreeffamaa akka fudhatamu ni taasifama.⁷⁸ Bakka tokko tokkotti koreen komii akka dhaggeeffatu hundeeffame komii dhiyaate qulqulleessuuf hawaasatti gadbu'uun maddi komii maal akka ta'e adda baasuun komii dhiyaate irratti murtii kan kennaa turan ta'uun isaa af-gaaffii taasifameerraa ni hubatama.⁷⁹ Bakka tokko tokkotti dhimmichi kallattiin waajjira bulchiinsaatti kan dhiyaatu yoo ta'u waajjirri bulchiinsaa dhimmicha koree addaan osoo hin ilaalchisiin komiin dhiyaate sirriidha jedhe yoo amane qaama dhimmichi isa ilaallatutti (fkn koree tilmaama beenyaa) ni erga.⁸⁰

B) Keessummeessa Komii Mana Murtii Biratti

Keessummeessa komii mana murtii biratti gaggeeffamu ilaalchisee labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt 11(1) jalatti dhimmoota hanga beenyaan wal-qabatan irratti aanaalee fi bulchiinsa magaalotaatti kallattiin mana murtiitti kan dhiyaatan ta'uu yoo ibsu, keewwatni xiqqaan afur immoo bakka qaamni komii dhagahu jirutti ol'iyyannoon mana murtii idleetti deemuu kan danda'u ta'uu ibsa. Seerichi dhimmootni hanga beenyaan ala jiran haala maaliin keessummaa'u? Manni murtii idilee aangoo qaba

⁷⁷ Fakkeenyaaf piroojektii Intarpraayizii Bishaanii Oromiyaan gaggeeffamu waliin wal-qabatee komiiwwan koree yeroof biratti dhiyaatan 88 keessaa komiin namoota 25 furmaata argachuun beenyaan akka kaffalamuuf ta'eera. Tamasgeen Tolaa, Waliitti qabaa koree yeroo fi Ab/Ad/Hoj/Iyyannoo fi Komii uummataa A/Diggaa (Afgaaffii gaafa 16/04/2006 gaggeeffame); Eda'oo Abdii, Itti/Gaf/Waj/La/Eegu/Na/A/Shaashamannee (Afgaaffii gaafa 23/03/2006 gaggeeffame).

⁷⁸ Addunyaa Goobanaa, Ab/Ad/Ho/Ij/Iyannoo fi komii uummataa Go/Wal/Bahaa (Afgaaffii gaafa 18/04/2005 gaggeeffame).

⁷⁹ Tamasgeen Tolaa Waliitti qabaa koree yeroo fi Ab/Ad/Hoj/Iyyannoo fi Komii uummataa A/Diggaa (Afgaaffii gaafa 16/04/2006 gaggeeffame).

⁸⁰ Tsaggaayee, Itti gaafatamaa Waajjira Bulchiinsaa M/Adaamaa (Af-gaaffii gaafa 08/05/2006 gaggeeffame).

moo hin qabu? falmiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu mana murtii kamitti dhiyaata? jedhan irratti labsichi iftoomina gahaa hin qabu. Labsiin liizii labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu irraa haala fooyya'aa ta'een keewwata 29(3) jalatti komiin mana murtiitti dhiyaatu komii beenyaa qofa akka ta'e ni agarsiisa.

Labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu aangoo mana murtii irratti iftoomina kan hin qabne waan ta'eef, aangoo mana murtiin wal-qabatee ogeessotni seeraa ejjennoo garagaraa yeroo qaban ni mul'ata. Ogeessotni tokko tokko seerotni sadarkaa feedaraalaa fi naannootti tumamanii jiran murtiin faayidaa uummataa irratti qaama bulchiinsaan murtaa'e akkaataa keessa deebiin itti ilaalamuu danda'u tumanii hin jiran waan ta'eef, seerri waa'ee aangoo manneen murtii haala waliigalaan kaa'u Seerri Deemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa (SDFHH) dhimma kanarratti raawwatiinsa akka qabu ni ibsu.⁸¹ Bu'uura SDFHH kwt 15(2-e) tiin falmiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu fi faayidaa uummataatiif oolchuu waliin wal-qabatee jiru mana murtii olaanaatti ilaalamuu akka qabu kaa'u. Ejjennoo ogeessota kanaa ilaalchisee bakka labsiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabataniin bahan falmii qabiyyee gadi-lakkisiisuu mana murtii kamitti akka ilaalamu ifaan waan hin tumneef, bu'uura SDFHH tiin aangoo mana murtii olaanaa ta'u isaarratti barreessaan kunis kan irratti waliigaluu dha.

Haata'u malee, murtii faayidaa uummataa irratti buulchiinsa aanaa ykn magaalaan kennamu manni murtii keessa deebiin ilaalu qabu jedhu akka yaada barreessaa kanaatti afuura labsiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin kan demu waan hin taanef madaallii kan kaasu miti. Faayidaa uummataa irratti murtii kennuu kan danda'u qaama dhimmichi isa ilaallatu/appropriate body/ akka ta'e labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt 2(5) jalatti yoo ibsu, labsiin liiziimmoo kwt 2(7) jalatti tumeera. Qaamni dhimmichi isa ilaallatu eenyu kan jedhu irratti labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu ifaan tumuu baatus, labsiin liizii kwt 2(6) jalatti qaamni kun qaama lafa bulchuu fi kunuunsuuf aangoo qabu akka ta'e ni ibsa. Kanaaf, faayidaa uummataa irratti murtii kennuu waliin wal-qabatee

⁸¹ Olitti Yaadannoo 1^{ffaa}, F61.

aangoo kan qabu qaama lafa bulchuu fi qabiyyee gadi-lakkisiisu malee mana murtii akka hin taane hubachuun ni danda'a.

Ijoon biroo labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatee ilaalamu qabu dogoggorri adeemsa qabiyyee gadi-lakkisiisuu qaamolee bulchiinsaa biratti raawwatamu mana murtiin kan ilaalamu ta'uuf dhiisuu isaa ti. Bakka seerri waa'ee dhimma kanaa tumu ifa hin taanetti gaheen manni murtii murteewwan qaamolee bulchiinsaa irratti qabu seera bulchiinsaan kan hogganamu ta'a. Haa ta'u malee, akka biyya keenyaatti seerri bulchiinsaa qindaa'aan waan hin jirreef dhimmootni akkanaa qajeeltoo waliigalaa seera bulchiinsaan kan ilaalaman ta'u. Akkuma armaan olitti muuxannoo biyya Afrikaa Kibbaa keessatti ibsameen, manneen murtii qaamoleen bulchiinsaa hojii isaanii yeroo gaggeessan adeemsa seeraa kan hordofan ta'uuf dhiisuu isaanii ilaalu ni danda'u. Kana malees, manneen murtii murtiiwwan qaamolee bulchiinsaa irra deebiin ilaaluuf qajeeltoowwan ittiin hogganaman keessaa tokko qajeeltoo qajeelummaa dhabuu adeemsa/procedural irregularity/ dha.⁸² Kanaaf, akkaataa qajeeltoo seera bulchiinsaatiin manni murtii dogoggora adeemsa qaamni bulchiinsaa raawwate sirreessuu danda'a. Kanaaf, qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatee dogoggorri adeemsa raawwatame akka sirratu manni murtii ajaja yoo kanne, qajeeltoo seera bulchiinsaa keessaa kan hin baane akka ta'e hubatamuu qaba.

Qabatamaatti, manneen murtii naannoo Oromiyaa falmiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatan haala maaliin akka keessummeessan baruuf daataan madda garagaraa irraa walitti qabameera. Akkuma armaan olitti ibsameen seerotni qabiyyee gadi-lakkisiisuu waliin wal-qabatani jiran iftoomina gahaa kan hin qabne waan ta'aniif manneen murtii keessatti hojimaatni wal-fakkaataan akka hin jiraannee fi hanqinaaleen garagaraas akka uumaman karaa baneera.

Hanqinaalee kanaan wal-qabatani mul'atan keessaa tokko, bakka qaamni bulchiinsaa komii dhagahu hundeeffamee hin jirretti gaheen manneen

⁸²Shimalis H/wald fi Taaddasaa Gassasa, Moojulii Leenjii Seera Bulchinsaa Wiirtuu Leenjii Feedaraalaan Qophaa'e, Mana Murtiin Murtii Qaamolee Bulchiinsaa Irra Deebiin Ilaalu, F15.

murtii dhimmootni qaama bulchiinsaa komii dhaggeeffatuun akka ilaalaman ajajuu dha. Manneen murtii naannoo keenyaa tokko tokko falmiiwwan qabiyyee gadi-lakkisiisuun wal-qabatan dursanii qaamolee bulchiinsaa komii dhaggeeffatan biratti osoo hin dhiyaatin mana murtiitti dhiyaachuu hin qaban jechuun galmee cufaa jiru.⁸³ Bakka qaamoleen bulchiinsaa komii dhagahan hundeeffamanii jiranitti haala kanaan galmeen akka cufamu taasisuun deeggarsa seeraa kan qabu ta'us, bakka qaamoleen bulchiinsaa komii dhaggeeffatan hundeeffamanii hin jirreetti ajaja akkasii kennuun mirgi namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisaniin akka hin kabajamne kan taasisu dha. Kana malees, afuura labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu kwt 11 yoo ilaalle bakka qaamni bulchiinsaa komii dhagahu hin jirretti falmiin beenyaa gara mana murtiitti akka hin deemne kan dhorkumiti. Dabalataan, bakka qaamoleen bulchiinsaa hin hundeeffamnetti mirga kana mulquun mirga haqa argachuu lammillee heera mootummaa RDFI kwt 37 jalatti tumame waliinis kan walitti bu'u dha.

Hanqinni lammaffaan kanaan wal-qabatee dhiyaatu, hojimaatni wal-fakkaataan manneen murtii keessatti dhabamuu dha. Akkuma armaan olitti ibsameen labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu aangoo mana murtii dhimmoota hanga beenyaan wal-qabataniin ala jiran irratti iftoomina kan hin qabne ta'uun isaa ibsameera. Sakatta'a galmee taasifameen manneen murtii tokko tokko falmiiwwan hanga beenyaan ala jiran fakkeenyaaf, adeemsa seeraa kan hin hordofne ta'uu fi dhiisuu isaa xiinxaluun murtii kennaa jiru.⁸⁴ Manneen murtii tokko tokko ammoo manni murtii falmii beenyaan natti xiqqaate jedhu malee falmiiwwan beenyaan naaf hin

⁸³Galmeewwan Yazabnash Bikis (himattuu) fi Koorpooreeshinii Baabura Lafaa Itoophiyaa (Himatamaa), MMOGSHB, Lakk.G.32765, gaafa 01/05/2005 kan murtaa'e (kan hin maxxanfamne); Ahimad Kadir (himataa) fi Mana Qopheessaa M/Shaashamannee (himatamaa), Lakk.G. 40947, gaafa 23/03/2006 kan murtaa'e (kan hin maxxanfamne).

⁸⁴Mangistuu Maammoo (himataa) fi Waajji.lafaa fi Eegumsa naannoo (himatamaa), MMAAdaamaa, Lakk.G. 58425 gaafa 26/11/2004 kan murtaa'e, Inkooshee Galaalchaa (himattuu) fi Mana Barumsa Olumaa, MMA Diiggaa, Lakk.G 07188, gaafa 01/08/2005 kan murtaa'e.

kaffalamne jedhanii fi kkf ilaaluuf aangoo hin qabu jechuun galmee cufu.⁸⁵

Kanaaf, labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu aangoo manneen murtii ifaan kaa'uu dhabuu isaarraan kan ka'e hojmaatni wal-fakkaataan manneen murtii keessatti akka hin jiraanne kan taasisa ta'uu hubachuun ni danda'ama. Hojimaatni wal-fakkaataan manneen murtii keessatti dhabamuun ammoo mirgi namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan haala wal-fakkaataan murtii akka hin arganne taasisa. Kun immoo amantaa uummatni sirna haqaa naannichaa irratti qabu akka gadi bu'u taasisa. Ijoowwan hanga beenyaa ala jiran ilaalchisee, akkuma armaan olitti qorataan kun ejjennoo isaa ibsetti, falmiiwwan dogoggoraa adeemsa qaamolee bulchiinsaan raawwataman sirreessuun qajeeltoo waliigalaa seera bulchiinsaa waliin kan deemu waan ta'eef manneen murtii ilaaluun yoo sirreessan gaarii ta'a.

6. NAMOOTA QABIYYEE ISAANII GADI-LAKKISAN AKKA OF-DANDA'AN TAASISUU

Ulaagaa qabiyyee gadi-lakkisiisuun booda hordofamuu qabu keessaa tokko namoota faayidaa uummataatiif qabiyyee isaanii gadi-lakkisan akka of-danda'an taasisuun hojii misooma adda addaa keessa akka galan gochuu dha. Kanaaf, seerotni sadarkaa feedaraalaa fi naannootti tumaman dirqama namoota kana ijaaroo qaamolee adda addaarratti gatani jiru. Haata'u malee, seerootni kun namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan akka of-danda'an taasisuu jechuun maal akka ta'e hin ibsan. Namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan akka of danda'an taasisuu jechuun beenyaan gahaan akka isaanii kaffalamu gochuu irra kan darbu dha.⁸⁶ Kana malees, namootni akka of danda'an gochuu jechuun madda galii fi mana biroo akka argatan taasisuu kan dabalatu dha.⁸⁷ Qaamoleen

⁸⁵ Galmee Haayiluu Galaachaa N-7(himattoota) fi Mana Qopheessaa Magaalaa Burraayyuu fi Koorpooreeshinii Humna Ibsaa Itoophiyaa (himatamtoota), MMOGAF, lakk.G. 20999, gaafa 12/03/2006 kan murtaa'e, Ahimmad Kadiir (himataa) fi Mana Qopheessaa M/Sh(himatamaa), Lakk.G . 40947, gaafa 23/03/2006 kan murtaa'e.

⁸⁶ Belachew Yirsawu, olitti yaadannoo lak.6, F35.

⁸⁷ Akkuma Lakk. 86^{ffaa}.

dirqamni kun irratti gatames bulchiinsa aanaa fi magaalaa,⁸⁸ biiroo lafaa fi eegumsa naannoo,⁸⁹ biiroo industirii fi misooma magaalaa,⁹⁰ koree invastimantii sadarkaa sadarkaan jiranii fi boordii invastimantii⁹¹ akka ta'an seerota waa'ee kanaa sadarkaa feedaraalaa fi naannootti tumamanirraa hubachuun ni danda'ama.

Qabatama naannoo Oromiyaa yeroo ilaallu, namoota qabiyyee isaanii faayidaa uummataaf gadi-lakkisan akka of danda'an taasisuu waliin wal-qabatee hanqinni bal'aan ni jira.⁹² Bara 2003A.L.I keessa gama kanaan hojiiwwan gara garaa hojjetamaa kan turee ta'ullee, yeroo ammaa namoota irra deebisanii ijaaroo irratti hojiin hojjetamaa jiru laafaa dha.⁹³ Hojiiwwan kanaan wal-qabatani hojjetamaa turan keessaa, qotee bulootni horii horsiisuu keessatti akka hirmaatan gochuuf muuxannoo godina biroo irraa akka fudhatan taasisu.⁹⁴ Qotee bulootni qabiyyee

⁸⁸ Labsii Qabiyyee gad-lakkisiisuu, Kwt. 4(5).

⁸⁹ Labsii Qaamolee Raawwachtuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Aangoo fi Gahee Hojii Isaanii Murteessuf Bahe lakk. 163/2003 fooyyeessuuf bahee labsii lakk.170/2004 kwt 3(8) jalatti Biiron Bulchiinsa Lafa Baadiyyaa fi Eegumsa Naannoo lafa baadiyyaa hojii misooma adda addaatiif barbaadame ilaalchisee qaama dhimmi ilaaluu wajjiin shallaggii beenyaa akkaataa seeraatiin raawwachuu, kaffaltii beenyaa kanas osoo lafa isaanii gad-hin lakkisiin dura akka argatan, akkasumas namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan irra deebi'anii akka of-danda'an qaamolee dhimmi isaan ilaalu waliin hojjachuu fi gargaaruu kan qabu ta'uu tumeera.

⁹⁰ Labsiin Eejansii Misoomaafi Maanajimantii Lafa Magaalaa lakk.179/2005 keewwata 8(15) jalatti dirqama namoota qabiyyee isaanii faayidaa uummataaf gadi-lakkisan ijaaroo qaama kanarratti gateera.

⁹¹ Labsiin Bulchinsa Invastimantii Mootummaa Naannoo Oromiyaa irra deebiidhaan hundeessuuf bahe lakk.115/1998 fooyyessee labsii bahe lakk. 138/2000.

⁹² Qaamoleen dhimmichi isaan ilaallatuu fi koreewwan investmentiin garagaraa namoota qabiyyee isaanii faayidaa uummataaf gad-lakkisan akka of danda'an taasisuuf dirqama isaanii bahuu waliin wal-qabatee haalli jiru maal akka fakkaatu baruuf gaaffiin ogeessota garagaraaf dhiyaatee namoota Afgaaffii gaafataman 83 keessaa namootni 51(61.5%)gad aanaa yoo jedhan, namootni 15(18.1%) ta'an gidduu galeessa jedhaniiru, namootni 4(4.8%) ta'an immoo olaanaa jedhaniiru. Kunis waajjiraaleen mootummaa dhimmichi isaan ilaallatuu fi koreewwan invastimantii namoota qabiyyee isaanii gad-lakkisan akka of danda'an taasisuu irratti laafina kan qaban ta'u agarsiisa.

⁹³ Fufaa Laggasaa, Gorsaa Seeraa/Biiron/Laf/Eegu/Naa/Oromiyaa (Afgaaffii gaafa 11/03/2006 gaggeeffame); Xaabushee Dabalee, Gag/Ad/Hoj/Deeg/Bul/wal/hor/fi To'a/Waj/Inv/G/A/O/N/Finfinnee (Afgaaffii gaafa 16/03/2006 gaggeeffame).

⁹⁴ Magarsaa Fayyeeraa, Itti/Gaf /Waj/Inv/Go/Sh/Lixaa (Afgaaffii gaafa 09/04/2006 gaggeeffame).

gadi-lakkisan misooma jallisiitiin akka fayyadaman taasisu.⁹⁵ Namoota qabiyyee akka gadi-lakkisan taasifaman oomisha shankoorra keessa akka galan taasisu.⁹⁶ Kanaaf, waggoottan muraasa dura namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan ijaaruuf sochiin taasifamaa kan ture ta'us, sadarkaa eeggamuun bu'a qabeessa ta'uu hin dandeenye. Sababni isaas; tokkoffaa fedhiin namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan laafaa ta'uu,⁹⁷ qaamoleen dhimmichi isaan ilaallatu xiyyeeffannaa gahaa kennuu dhabuu,⁹⁸ kanneen jedhan akka sababoota gurguddootti kan teechifamani dha.

YAADA GUDUNFAA FI FURMAATA

Qabiyyee gadi-lakkisiisuun adeemsa dheeraa fi qaamolee garagaraa tuqu dha. Akka biyya keenyattis ta'e akka naannoo keenyaatti qabiyyee gadi-lakkisiisuun adeemsa mataa isaa kan qabuu fi qaamolee garagaraa keessa kan darbu ta'uun isaa seerota sadarkaa feedaraalaa fi naannootti bahan garagaraa keessatti ibsameera. Adeemsaaleenii fi ulaagaaleen seerota keessatti ibsaman kunis haala xiinxalaaf mijatutti bakka gurguddoo jahatti qoodamaniiru. Isaanis:faayidaa uummataa, sirna beeksisaa, sirna shallaggii beenyaa, yeroo kaffaltii, sirna keessummeessaa, komii fi namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan akka of danda'an taasisuu kanneen jedhani dha.

Ulaagaalee fi adeemsaalee kanarratti xiinxala akka naannoo Oromiyaatti taasifameen sababa labsiin qabiyyee gadi-lakkisiisuu qajeelfamaan akkaata labsicharra taa'een waan hin deeggaramneef, labsichi mataa

⁹⁵ Tulluu Tasammaa, Itt/Aanaa/Itt/Gaf/Waj/Bul/Laf/Eegu/Nan/Aanaa Aqaaqii (Afgaaffii gaafa 17/03/2006 gaggeeffame).

⁹⁶ Taajuu A/Kaayyoo, Pir/M/M/O/G/Arsi/Lixaa (Afgaaffii gaafa 23/03/2006 gaggeeffame).

⁹⁷ Obbo Kabaa Hundee, Komishinara Komishinii Invastimantii Oromiyaa (Af-gaaffii gaafa 10/04/2006 gaggeeffame); Taayyee Dibaabaa, Itti/Gaf/Waj/Bul/G/Sh/Kaabaa (Afgaaffii gaafa 01/04/2006 gaggeeffame).

⁹⁸ Qalbeessaa Garbaa/Ab/Ad/H/G/Siivilii/M/M/Sh/bahaa (Af-gaaffii gaafa 23/04/2006 gaggeeffame). Taganee Taayyee, B/B/Pir/M/M/A/Bishooftuu, Kabaa Hundee, Kom/Komi/Inv/Oromiyaa (Afgaaffii gaafa 10/04/2006. Af-gaaffii Obbo Taayyee Dibaabaa, Itti/Gaf/Waj/Bul/G/Sh/Kaabaa (Afgaaffii gaafa 01/04/2006 gaggeeffame). Yeroo lafti Warshaa Simintoo Darbaa kennamu namoota qabiyyee gadi-lakkisan ijaaruuf sadarkaa naannoo irraa kaasee hojiin hojjatamaa kan ture ta'u isaa ibsaniiru.

isaatiin iftoominni kan isa hanqatu waan ta'eef; akkasumas, qaamoleen qabiyyee gadi-lakkisiisan akkaataa seeraan tumameen hojii qabiyyee gadi-lakkisniisuuf xiyyeeffannaa gahaa kennuun dirqama isaanii bahuu dhabuu irraan kan ka'e adeemsi qabiyyee gadi-lakkisiisuu hanqina garagaraa kan qabu ta'uun isaa hubatameera.

Hanqinaalee garagaraa qabiyyee gadi-lakkisiisuun wal-qabatanii mul'atan kana furuuf yaadni furmaataa armaan gadii akeekameera.

- Labsii qabiyyee gadi-lakkisiisuu sirnaan hojiirra oolchuun akka danda'amu naannoon Oromiyaa qajeelfama baasuun irra jiraata.
- Dhimmoota labsichi iftoomina gahaa irratti dhabe fakkeenyaaf, kan akka aangoo mana murtiifi beenyaa buqqa'insaa/ displacement compensation/ irratti mirga namoota qabiyyee isaanii gadi-lakkisan akkaataa heerarra taa'een kabachiisuuf haala armaan olitti xiinxalameen labsicha fooyyeessuun barbaachisaa dha.
- Qaamoleen qabiyyee gadi-lakkisiisan dirqama isaanii sirnaan akka bahan to'anno taasisuun barbaachisaa dha.
- Namootni qabiyyee isaanii faayidaa uummataaf gadi-lakkisan akka of danda'an taasisuuf dirqama kana qaamolee garagaraaf kennuurra qaama addaa tokko itti gaafatamummaa kana adda-duraan fudhatu hundeessuun gaarii dha.
- Hojimaatni wal-fakkaataan manneen murtii keessa akka jiraatu abbootii seeraatiif leenjii qopheessuun barbaachisaa dha.